

J.G. Holtzhey en de prijspenning van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, klassiek én nieuw

Lei LENNAERTS* & Willem B. DREES**

Samenvatting - In 1752 benaderde de Amsterdamse medailleur Joan George Holtzhey de secretaris van de kort daarvoor opgerichte Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen in Haarlem met het aanbod om de stempels te maken voor een prijspenning. Er kwam een akkoord en Holtzhey leverde tot aan zijn dood in 1808 penningen aan de Maatschappij. In de eeuwen daarna zijn de stempels enkele keren vervangen maar de prijspenning wordt in licht gewijzigde vorm tot op heden uitgelevert. Het artikel beschrijft hoe het ontwerp tot stand kwam, de penning geproduceerd werd en welke rol de prijspenning speelde in de Maatschappij. Recent zijn de stempels opnieuw vervangen en hiervoor is uitgebreid onderzoek gedaan. Dit heeft een schat aan informatie opgeleverd inclusief nog onbekende biografische gegevens over de maker van de prijspenning: Holtzhey.

Summary - In 1752, the Amsterdam medallist Joan George Holtzhey approached the secretary of the recently established Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen (The Holland Society of Sciences and Humanities) in Haarlem with an offer to create the dies for a prize medal. An agreement was reached, and Holtzhey supplied medals to the Society until his death in 1808. In the centuries that followed, the dies were replaced several times, but the prize medal is still awarded today in a slightly modified form. The article describes how the design came about, how the medal was produced, and the role the prize medal played within the Society. The dies have recently been replaced once more, and extensive research was conducted for this purpose. This has yielded a wealth of information, including previously unknown biographical data on the medal's creator, Holtzhey.

OP 20 JANUARI 2025 werden in het Keetje Hodshonhuis in Haarlem de eerste exemplaren van een nieuwe zilveren prijspenning van de – tegenwoordig Koninklijke – Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen uitgereikt. Deze penning is naar het voorbeeld van de prijspenning die Joan George Holtzhey in de achttiende eeuw voor de HMW heeft gemaakt. Op de voorzijde staan twee vrouwen die de Godsdienst en de Vrijheid voorstellen, met de tekst *Deo et Patriæ*, voor God en Vaderland. Op de keerzijde staat de Waarheid, met de tekst *Optime Meritis*, voor degenen die de bekroning het meest verdienen. Wat is de geschiedenis van deze penning? Wie was Holtzhey en hoe ging hij te werk? Welke keuzes zijn bij de nieuwe stempels voor deze klassieke pen-

* Onafhankelijk onderzoeker, 's-Hertogenbosch; @: leimail@planet.nl

** Wetenschappelijk secretaris voor de geestes- en maatschappijwetenschappen van de Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem; @: wb@drees.nl

ning gemaakt? In deze bijdrage geven we cultuurhistorische en ambachtelijke overwegingen bij deze prijspenning uit de achttiende eeuw én de ‘nieuwe klassieke’ penning uit de eenentwintigste eeuw.

Afb. 1 – Ontwerp van de nieuwe prijspenning van de KHMW.

De prijsvragen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen

Op 21 mei 1752 is in Haarlem een wetenschappelijk genootschap opgericht. De doelstelling was: “De Verheerlyking van God en de bevordering der Welvaart van onze Medemenschen”. In het Holland van de achttiende eeuw stond wetenschapsbeoefening in een religieus en moreel kader, protestants-christelijk maar zonder confessionele of kerkelijke dwang. Dat geldt ook voor dit genootschap, een voorbeeld van de gematigde Verlichting. Begin 1753 schreef de Leidse hoogleraar Johan Lulofs aan de Haarlemse directeuren dat het vanzelfsprekend is dat wetenschap nuttig is voor het Vaderland en de Godsdienst, zodat het onnodig is om die elementen op te nemen in de naam. Een korte naam, *Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen*, zou voldoende zijn. Aldus is op 6 maart 1753 besloten.¹ Vanaf het begin kende de Maatschappij directeuren, sinds 2024 maatschappelijke leden genoemd, en leden, vanaf 2024 wetenschappelijke leden genoemd.

Het bevorderen der wetenschap gebeurde door het uitschrijven van prijsvragen. De eerste vijf prijsvragen sloten direct aan bij ‘het bevorderen van de welvaart van het land’. Hiervan gingen er vier over de verzanding van rivieren, het afkalven van duinen en het stoppen van dijkbreuken. Daarnaast was er één over buikkrampen, een gevolg van de toevoeging van lood aan wijn. Inzendingen mochten de naam van de schrijver niet vermelden, en moesten ook in een ander handschrift zijn. Op de inzending moest een zinspreuk staan. Op een briefje in een

¹ ‘Wetten’, Noord-Hollands Archief, archief Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1975 (444), 258; Bierens de Haan, 1952; Drees, 2024.

verzegelde envelop met hetzelfde motto stond de naam van de schrijver. De envelop van de winnaar van de gouden medaille werd geopend. Het motto dat hoorde bij de winnaar van een zilveren medaille, een *accessit*, werd gepubliceerd in het jaarlijkse *Programma*, met de oproep aan de winnaar zich bekend te maken zodat die envelop geopend zou kunnen worden. Winnende inzendingen werden, naast andere bijdragen, in het Nederlands gepubliceerd in de *Verhandelingen*, de jaarboeken van de Maatschappij. Inzendingen mochten in het Nederlands, maar ook in het Latijn, Frans, Duits, Engels (vanaf 1824) of Italiaans (vanaf 1840) gesteld zijn. Al in de achttiende eeuw gingen er gouden penningen naar Parijs, Berlijn, Londen, Milaan, Stuttgart, Zwitserland en Hongarije.²

De gouden medaille was niet slechts een ereteken, maar, financieel gesproken, ook de beloning. Het is dan ook waarschijnlijk dat medailles, in het bijzonder gouden medailles, te gelde zijn gemaakt door ze om te smelten. Vanaf 1789 werd besloten de winnaars van de eerste prijs de keus te geven tussen een gouden medaille of dertig dukaten. Twee jaar eerder was al besloten de broers van een overleden winnaar dertig dukaten te geven in plaats van de gouden medaille.³

In 1808 kreeg de tot dan door de directeuren gefinancierde Maatschappij als ‘Koninklijke Maatschappij der Wetenschappen’ (zo de naam van 1806 tot 1810) subsidie van koning Lodewijk Napoleon. Besloten werd om voor belangrijke vragen met een praktisch belang naast de medaille een premie toe te kennen. Bovendien werd vanaf dat jaar aan degene die een met goud bekroonde vraag had opgesteld, zelf een zilveren medaille geschonken. Eerder, in 1754, hadden vijftien directeuren en leden een zilveren medaille gekocht; secretaris C.C.H. van der Aa kreeg door de directeuren een zilveren exemplaar geschonken.⁴

Ook andere manieren van bekronen kwamen voor. In 1783 werd ‘zilver met uitzicht op goud’ toegekend om een verdere uitwerking van een inzending te stimuleren. In 1791 kreeg de winnaar een gouden medaille én, vanwege een bij de vraag al genoemde mogelijke aanvulling, een zilveren medaille plus tien dukaten. In 1793 werd voor een prijsvraag een *dubbele* gouden medaille uitgelooft, dat wil zeggen een medaille met de dubbele hoeveelheid goud. In 1805 werd voor een prijsvraag over het bestrijden van het dichtslibben van het IJ naast de medaille een premie van tienduizend guldens uitgelooft indien het bestuur van de stad Amsterdam zou besluiten om het winnende voorstel uit te voeren. In 1808 werd voor de winnaar van deze prijsvraag een dubbele gouden medaille van 60 dukaten geslagen, voor rekening van de stad Amsterdam. Vanaf 1821 kregen winnaars naast een gouden medaille een premie van 150 gulden toegekend.⁵

² De Bruijn, 1977: 1-28; Bierens de Haan, 1952: 202vv.; NHA, HMW 1-4.

³ Bierens de Haan, 1952: 203; De Bruijn, 1977: nr. 30.

⁴ Bierens de Haan, 1952: 85v. en 205; NHA, HMW 12 (16 maart 1754) en 69 (brief Van der Aa aan Holtzhey, 6 december 1754).

⁵ De Bruijn, 1977: nrs. 45, 58, 30A en 113; brief d.d. 30 september 1808 van secretaris Van Marum aan medailleur B.C. van Calker, NHA, HMW 86.

In de loop der tijd nam het aantal per jaar uitgeschreven prijsvragen toe en het aantal bekroningen af.

Tabel 1 – Overzicht van de toegekende prijspenningen (1752-1917)

Secretaris van de HMW	Periode	Aantal prijsvragen	Aantal met bekroningen	Gouden medailles	Zilveren medailles	Zilveren aan leden/directeuren
C.C.H. van der Aa	1752-1794	74	41 (56%)	39	34	16
M. van Marum	1795-1837	350	82 (23 %)	79	22	59
J.G.S. van Breda	1838-1864	412	28 (7%)	32	0	23
E.H. von Baumhauer	1865-1884	178	5 (3%)	5	0	5
J. Bosscha	1885-1908	180	12 (7%)	12	0	12
J.P. Lotsy	1909-1917	12	3 (25%)	3	0	3
<i>Totaal</i>		1.206	161	170	56	117

Bekroonden waren in de eerste decennia vooral artsen en predikanten, ook voor onderwerpen buiten hun vakgebied, en landmeters en andere experts in de sfeer van waterstaat. In de negentiende eeuw daalde het aantal inzendingen; op veel vragen kwam geen enkele inzending binnen. Dit spoort met de professionalisering van de wetenschap en de opkomst van wetenschappelijke tijdschriften. De laatste bekroning was voor een vraag uit 1915 die in 1921 met goud werd bekroond. Het inzenden van antwoorden was, net als de HMW zelf, vrijwel uitsluitend een zaak van mannen. Anna Weber-van Bosse (1852-1942) was in 1887 de eerste én laatste vrouwelijke winnares van een gouden medaille voor haar inzending voor een prijsvraag over algen in de vacht van luiaards. De Zwitserse pedagoge en schrijfster Albertine Necker-de Saussure (1766-1841) had in 1810 de zilveren medaille ontvangen voor haar antwoord voor een prijsvraag over het onderscheid tussen het verhevene en het schone.⁶

⁶ De Bruijn, 1977: 3 en *passim*.

Joan George Holtzhey

De prijspenning is gemaakt door de Amsterdamse medailleur Joan George Holtzhey (1726-1808). Hij heeft zelf in augustus 1752 het initiatief genomen. Voor Holtzhey was het aanbod aan de Hollandsche Maatschappij een effectieve manier om zichzelf als ontwerper te promoten. Hij werd vervolgens op 10 april 1753 uitgenodigd om 'honorair lid' van de Maatschappij te worden; 'honorair' werd als aanduiding gebruikt voor leden die niet in Haarlem of omgeving woonden. In zijn dankbrief schrijft hij dat hij door deze uitnodiging in verlegenheid is gebracht en noemt hij deze eer "gantsch onverdiend", maar aanvaardt hij de uitnodiging van harte.⁷ In deze brief verwijst hij niet naar de in voorbereiding zijnde penning, maar dit zal voor de Maatschappij ongetwijfeld een rol hebben gespeeld, mede omdat hij voor het ontwerp en de stempels geen vergoeding heeft gevraagd. Wie was deze medailleur Joan George Holtzhey?

Joan George was de oudste zoon van de productieve medailleur Martinus Holtzhey uit Ulm (tegenwoordig Baden-Württemberg). Martinus vestigde zich omstreeks 1722 in Amsterdam en werd daar in 1725 toegelaten tot het plaatselijke gilde van goud- en zilversmeden. Op 30 oktober 1725 verwierf hij het poorterecht van Amsterdam: "*30 8ber (1725) Martijn Holtshein van ollen Goutsmit heeft aan de Heeren Teesaurieren het Poorter gelt betaalt*".⁸ Een week later ging hij op 28-jarige leeftijd in ondertrouw met de twee jaar oudere Judith Cock. Uit dit Evangelisch-Lutherse huwelijk werden meerdere kinderen geboren van wie er twee in de voetsporen van hun vader traden. De eerstgeborene werd op 14 augustus 1726 door de Lutherse dominee Michelsz. in hun huis aan de Prinsengracht, tussen de Elandsgracht en de Looiersstraat, gedoopt en ingeschreven onder de naam Johann Georg.⁹

Sommige bronnen noteren 1729 als geboortjaar van J.G. Holtzhey.¹⁰ Soms stierf een kind op jonge leeftijd waarna de ouders een volgend kind dezelfde naam gaven. Dat is hier niet gebeurd. In de doopboeken hebben wij geen ander kind met de namen Johann Georg aangetroffen. Bovendien zijn er andere bronnen die beter sporen met het geboortjaar 1726, zoals de overlijdensadvertentie waarin staat: "*Heden voormiddag om 10 uren, overleed alhier, in den ouderdom van bijna 83 jaren, den Heere JOAN GEORGE HOLTZHEY, in leven Medailleur en Lid van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem; waarvan bij dezen aan Familie en Bekenden word kennis gegeven. Amsterdam, den 20 Februarij, 1808*".¹¹ Deze bron is tevens een van de vele aanwijzingen dat J.G. Holtzhey zijn lidmaatschap van de HMW uiterst serieus nam. Het is waar-

⁷ Uitnodiging: NHA, HMW 12; brief: NHA, HMW 28.

⁸ Van der Meer, 1971/72; Stadsarchief Amsterdam, Archiefnr. 5033, inv.nr. 18, blad p. 372.

⁹ Stadsarchief Amsterdam, Archiefnr. 5001, inv.nr. DTB 209, blad p. 76, nr. 5.

¹⁰ Van der Aa, 1867: 1022.

¹¹ *Amsterdamsche Courant* 25 februari 1808.

schijnlijk dat er een vergissing gemaakt is bij het doorgeven van de advertentie-tekst, want Holtzhey was 81 jaar toen hij overleed.

Het was inherent aan de werkwijze van de gilden in het algemeen en het gilde van goud- en zilversmeden waarvan Martinus meester was in het bijzonder, dat hij de opleiding van zijn zoons als stempelsnijder zelf ter hand nam. Daarnaast zal Joan George een intellectuele opleiding hebben gehad. Bij zijn overlijden liet hij een omvangrijke bibliotheek na bestaande uit wetenschappelijke verhandelingen, geestelijke literatuur, geschiedenisboeken en romans in diverse talen. Er werd een catalogus gedrukt van de boeken die op 19 oktober 1808 werden geveild.¹² Uit brieven die van Holtzhey bewaard zijn gebleven ontstaat het beeld van iemand die in wetenschap, kunst en cultuur geïnteresseerd was. Bekend is zijn briefwisseling met een van de *'founding fathers'*, later de tweede president, van de Verenigde Staten John Adams, tussen oktober 1782 en april 1784.¹³

In 1755 publiceerden vader en zoon Holtzhey een catalogus van hun beider oeuvre tot dan toe.¹⁴ Van de 73 penningen in deze catalogus zal het overgrote deel van de vader afkomstig zijn. Op het eerste gezicht blijkt dat uit de signatuur. De meeste penningen uit de catalogus hebben het opschrift "M. Holtzhey". Op zeker moment, zo rond 1747, hebben de penningen die het familiebedrijf verlaten slechts het opschrift "Holtzhey". Op 19 januari 1749 werd Martinus Holtzhey muntmeester van de Gelderse Munt in Harderwijk. Drie jaar later verhuisde hij met de jongere leden van zijn gezin naar Middelburg, waar hij tot zijn dood op 1 november 1767 muntmeester van de Zeeuwse Munt was. Daar werd hij opgevolgd door Martinus junior, de ruim tien jaar jongere broer van Joan George.¹⁵

Joan George kreeg in Amsterdam de leiding over het familiebedrijf met personeel. De eerste penning uit de catalogus van vader en zoon Holtzhey die is gesigneerd als I.G.HOLTZHEY is penning nummer 61, een 78 mm grote medaille met als onderwerp: "Op het Overdragen van het Graafschap Cuylenburg, aan Zyne Doorluchtige Hoogheid, den Heere Prince Erff-Stadhouder" (afbeelding 2), een gebeurtenis die op 9 november 1748 heeft plaatsgevonden; het jaar dat Joan George tweeëntwintig werd.

In zijn lange loopbaan leidde Holtzhey sommige stempelsnijders zelf op, zoals Hendrik Lageman en David van der Kellen sr. Andere bij hem werkzame stempelsnijders zoals Conrad Heinrich Küchler¹⁶ waren elders opgeleid. Het was gebruikelijk dat de naam van de meester op het werk van een leerling of ondergeschikte kwam te staan. 'I.G. HOLTZHEY' was een merknaam geworden en voortaan werd vrijwel al het werk dat zijn atelier verliet aldus gesigneerd.

¹² Gartman *et al.*, 1808.

¹³ The Adams Papers, Papers of John Adams, vol. 13, May–October 1782 etc.; zie <https://founders.archives.gov/documents/Adams/06-13-02-0252-0001>.

¹⁴ Holtzhey & Holtzhey, 1755; herdrukt in Sanders, 2003.

¹⁵ Van Kerkwijk, 1941.

¹⁶ Van Kerkwijk, 1919.

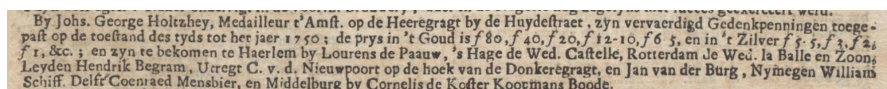
Afb. 2 – Penning met dubbele signatuur van de maker. Voorzijde I.G.HOLTZHEY. FEC., keerzijde I.G.H.FEC. 1748, collectie: NNC, inv. PE-05253.

Om opdrachten te krijgen en met succes medailles in de vrije verkoop te kunnen aanbieden, moest hij zorgen voor zichtbaarheid. De klandizie zat in ons land veel minder bij de adel of de kerk dan in de omliggende landen. In Nederland was het de gegoede burgerij die geïnteresseerd was in wat we tegenwoordig historiepenningen noemen. Ook waren penningen bij huwelijken en huwelijksjubilea in trek. De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen was het eerste voorbeeld van een ander verschijnsel dat Holtzhey klandizie opleverde: geleerde genootschappen die prijspenningen lieten slaan. Als gevestigd medailleur ontwierp hij medailles voor het Genootschap ‘Kunst wordt door Arbeid verkreegen’ (1766), het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte (1769), Geneeskundig Genootschap onder de zinspreuk ‘Servandis Civibus’ (1774), de Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen (1777), Teylers Godgeleerd Genootschap en Teylers Tweede Genootschap (1778), het Bataviaasch Genootschap (1778), het Amsterdamsch Dicht- en Letter-oefenend Genootschap (1783), het Genootschap van Kunsten en Wetenschap onder de zinspreuk: Tot Nut van ’t Algemeen (1784) en het Haagsch Genootschap tot Verdediging van den Christelijken Godsdienst (1785).¹⁷

Nieuwjaarspenningen die de ‘Toestand des Tijds’ weergaven werden in eigen beheer gemaakt en aan de man gebracht. Om de penningen in heel de Republiek, en zelfs in het buitenland, te kunnen verkopen werden penningen van verguld karton geslagen om op die manier een goedkoop voorbeeld van de penning naar boekhandelaren te kunnen sturen. In 1730 begon Martinus Holtzhey advertenties te plaatsen in de belangrijkste couranten van de Republiek. Tussen 1730 en 1748 plaatste Martinus Holtzhey onder zijn eigen naam een 120-tal advertenties.

¹⁷ Van der Meer, 1983.

Vader en zoon Holtzhey waren, in vergelijking met hun concurrenten, met afstand de belangrijkste adverteerders van hun tijd.

Afb. 3 – Advertentie in de Amsterdamse Courant van dinsdag 30 december 1749.

De eerste keer dat we Joan George zelf in de *Amsterdamsche Courant* aantreffen is op 21 september 1748. Een dag eerder was hij door de *Edele Manhafte Krygs-raed* van de stad Amsterdam aangesteld tot *Vaendrig* van een burgercompagnie in zijn wijk. Op dat moment waren woonhuis en werkplaats gevestigd aan de Herengracht bij de Huidenstraat. Enige tijd later begon hij zelf te adverteren. Vanaf juli 1749 verschenen er tot februari 1803 ruim 300 advertenties onder de naam “*Joan George Holtzhey, medailleur t’Amsterdam*” in de kranten van de Republiek.¹⁸ We zagen al dat hij adverteerde met Nieuwjaarspenningen die ‘de Toestand des Tijds’ verbeeldde. Dat betekende dat het aantal advertenties rond de jaarwisseling meestal steeg. Bijzondere gebeurtenissen, zoals stadhoudelijke huwelijken, inhuldigingen en geboortes, maar ook rampen zoals de grote aardbeving van Lissabon in november 1755, waren onderwerpen voor penningen en reden tot het plaatsen van advertenties. Uit advertenties blijkt dat Holtzhey vanaf november 1763 van de Herengracht was verhuisd naar de “Keizersgragt tussen de Leidse Gragt en Straat N.O.-zyde t’Amsterdam”. Op dat adres bleef hij actief tot zijn beëdiging als muntmeester van de Provinciale Munt van Utrecht op 7 juli 1771.

In krantenberichten werd hij bij zijn vertrek naar Utrecht aangeduid als “Joan George Holtzhey, Koopman en medailleur te Amsterdam, en Lid van de Hollandsche Maatschappye der Wetenschappen te Haarlem.”¹⁹ Na zijn verhuizing naar Utrecht werd het een tijd stil omdat Holtzhey zijn handen vol had aan zijn werkzaamheden als muntmeester. Hij bleef er echter een handel in penningen in Amsterdam op nahouden. Zijn muntmeesterschap was geen succes. Hij maakte ruzie met het personeel, werkte zonder toestemming voor zichzelf en gebruikte daarvoor de ovens en gereedschappen van de Munt, voerde de aan hem opgedragen werkzaamheden niet altijd zelf uit en raakte over dit alles in conflict met de Staten van Utrecht en de vroedschap van de stad Utrecht. In januari 1777 nam hij ontslag en vertrok hij weer naar Amsterdam.²⁰

Vanaf maart 1781 hervatte Holtzhey het adverteren in de couranten. Daaruit bleek dat hij toen gevestigd was op de “Cingel over de Luthersche Oude Kerk”. De laatste verhuizing vond plaats in 1784. In de *Leydse Courant* van 27 decem-

¹⁸ Bron: *Delpher.nl* en database Lei Lennaerts.

¹⁹ Bijvoorbeeld de *Rotterdamsche Courant* en de *Oprechte Haerlemse Courant* van 9 juli 1771.

²⁰ Luyt & Houtman, 1999.

ber stond een advertentie met de mededeling dat Holtzhey inmiddels terug naar de Herengracht verhuisd was, dit keer “over de Roomolen Steeg by de Brouwers Gragt”. Op dit adres zou Holtzhey tot zijn dood blijven werken en wonen.

Holtzhey de koopman

Holtzhey was, zeker de laatste decennia van zijn leven, voornamelijk koopman. Hij had waarschijnlijk een dagtaak aan het contact met klanten, het binnenhalen van opdrachten, het ontwerpen van penningen, de expeditie en financiële administratie en ga zo maar door.

Hij heeft de buriijn waarschijnlijk vooral in zijn jonge jaren ter hand genomen. Toen zijn zicht achteruitging liet hij het stempelsnijden grotendeels, op zijn aanwijzingen, over aan leerlingen, gezellen en elders opgeleide graveurs, van wie de eerdergenoemde Küchler een vaardigheid in het graveren bereikte die Joan George waarschijnlijk nooit heeft kunnen evenaren. Een graveur had scherpe ogen en een vaste hand nodig. Er waren nog geen moderne machines en het reliëf werd rechtstreeks één op één in staal gesneden. Een stempelsnijder uit de achttiende eeuw had hooguit vergrootglazen tot zijn beschikking en een grote glazen bokaal met water om het daglicht te filteren. Uit correspondentie met zijn opdrachtgevers weten we dat Holtzhey regelmatig klaagde over lichamelijke ongemakken waarbij vooral problemen met zijn ogen zijn werkzaamheden ernstig moeten hebben bemoeilijkt.²¹ Ook op jongere leeftijd was hij regelmatig niet in staat om te werken. In 1769 machtigde hij zijn eerste vrouw Cornelia Hester Slob bij notaris Jelmer de Bruijn om zijn zaken waar te nemen als hij die vanwege “ziekte, uijtlandigheijd of ander belet” niet kon uitvoeren. Hij ondertekende de akte met een onbeholpen monogram waar de notaris aan toevoegde “deese Letter JH is door den Heer Comparant met zijn Linkerhand gesteld, also hij door een ongemak aan de regterhand niet in staat was zijn naam te kunnen teekenen”.²²

Joan George's talenten lagen in het leidinggeven aan een goedlopende medaille-fabriek, in zijn soort op dat moment de meest succesvolle ter wereld. Het bedrijf was telkens gevestigd in een grachtenpand waar in het souterrain een of meerdere grote en kleinere schroefpersen stonden. Daar had hij ook smeltovens en gereedschappen om goud en zilver te pletten en daaruit penningplaatjes te maken waarmee de medailles op de schroefpers werden geslagen. Er was telkens een aanzienlijke hoeveelheid goud en zilver aanwezig; in feite was Holtzhey een handelaar in edelmetaal. Hij kocht het in als de koersen gunstig waren of als er voldoende financiële reserves waren. Een niet onbelangrijk deel van de

²¹ Scharloo, 1990.

²² Stadsarchief Amsterdam, Notariële archieven, archiefnr. 5075, inventarisnr. 14099, aktenr. 280459.

winst zat in de hogere koers die Holtzhey zijn klanten doorberekende voor het verwerkte edelmetaal in elke verkochte penning. Regelmatig werden onverkochte medailles, vooral als ze van goud waren, omgesmolten om het edelmetaal opnieuw te verwerken.²³

De productie van de medailles, vooral als ze groot zijn en relatief veel hoogteverschil hebben, is een tijdrovende klus. Met een schroefpers lukt het niet om een grote penning in één keer te slaan. Daarvoor zijn meerdere cycli nodig van het slaan, de penning gloeien en afkoken (dat wil zeggen de penning roodgloeiend maken en in zwavelzuur de oxides verwijderen) waarna de penning nogmaals wordt geslagen. De grootte en het reliëf bepalen het aantal slagen dat nodig is voordat de penning zijn definitieve scherptheit heeft bereikt. Bovendien is er altijd het risico van stempelbreuk door overbelasting of haarscheurtjes.²⁴ Holtzhey verdiende aan het vervaardigen van de stempels en aan de winst die hij maakte op verkochte penningen. Op gebroken stempels leed hij echter verlies omdat hij de kosten van vervangende stempels meestal niet op de opdrachtgever kon verhalen.

Afb. 4 – (zeer waarschijnlijk) J.G. Holtzhey met zijn tweede vrouw Engelina Hoffham omstreeks 1784 – Foto: NNC.²⁵

Holtzhey had uit zijn twee huwelijken geen kinderen. In januari en februari 1803 – hij was de 76 levensjaren inmiddels gepasseerd – werd de laatste reeks advertenties geplaatst in de *Amsterdamse Courant*, de *Oprechte Haarlemse Courant*,

²³ Van Kerkwijk, 1919; Scharloo, 1990.

²⁴ Lennaerts, 2011.

²⁵ Voigtmann, 2006.

de *Leidse Courant* en de *Haagse Courant*. De allerlaatste advertentie luidt “Bij J.G. HOLTZHEY, Medailleur te Amsterdam, woonende op de Heeregragt, by de Brouwersgragt, zyn te bekomen Medailles, vervaardigd op de Vrede te Lunéville, tusschen de Fransche Natie en het Duitsche Keizerryk den 9 February 1801, alsmede op de Algemeene Vrede, te Amiens den 27 Maart 1802, gesloten, waarmede de Oorlog voor de Burgerlyke Vryheid geeindigd, de bron der Maatschappelijke rust en deszelfs tydelyke bewerker, erkenden vereeuwigd worden. – De prys in het Goud is *f*80:- en in het Zilver *f*5:10:-”, dat wil zeggen 5 guldens en tien stuivers.²⁶

Op 20 mei 1802 was zijn tweede echtgenote Engelina Hoffham overleden “door langduurig lyden, geheel van krachten uitgeput, in den ouderdom van byna 69 Jaaren”.²⁷ Dat langdurige lijden hield verband met een mislukte staaroperatie die zijn vrouw enkele jaren daarvoor had ondergaan. Holtzhey had geweigerd de rekening te betalen. Toen hij veroordeeld werd om het bedrag van *f*420 als-nog te betalen, revancheerde hij zich door het leed dat zijn vrouw had ondergaan in geuren en kleuren aan het papier toe te vertrouwen en het met de titel *Bericht aan mijne land- en stadgenooten* op eigen kosten te publiceren. Zijn eigen gezondheid liet op dat moment ook steeds meer te wensen over. Joan George Holtzhey overleed in februari 1808. Hij werd in de Oude Kerk van Amsterdam bij zijn laatste vrouw begraven.²⁸

Holtzheys prijspenning voor de Hollandsche Maatschappij

In 1752 werd Joan George Holtzhey 26 jaar oud. Op 22 augustus 1752, drie maanden na de oprichting van de Maatschappij, meldde de secretaris, de Lutherse predikant C.C.H. van der Aa, in de vergadering van directeuren van de HMW dat Holtzhey had aangeboden een medaille te vervaardigen, kennelijk zonder daarvoor een vergoeding te verwachten.

Secretaris Van der Aa presenteerde een eerste concept. Op de voorzijde stonden twee gestalten die de Godsdienst en de Vrijheid voorstellen met het omschrift *Deo et Patriæ*, voor God en Vaderland. Op de keerzijde schetste hij de gestalte van de Waarheid met een olijfkranen in haar ene, een palmtak in de andere hand en het omschrift *Optime meritis*, voor degenen die de bekroning het meest verdienen. In een onderschrift op de keerzijde wordt gesproken van de premie van het Haarlems Literair Magazijn, een tijdschrift van de Haarlemse drukker Van den Bosch. Het was pas enkele maanden later dat de Maatschappij haar eigen naam zou krijgen én besluiten zou tot het uitgeven van een eigen jaarboek, de

²⁶ *Haagsche Courant*, 5 februari 1803.

²⁷ *Amsterdamse Courant*, 22 mei 1802.

²⁸ Oude Kerk Amsterdam. Noordzijde nr. 162, DTB Begraven, 5001, inv. 1051, blad p. 158v° en p. 159.

Verhandelingen. Het aanbod van Holtzhey en de opzet van Van der Aa werden door de vergadering geaccepteerd.²⁹

Ruim een jaar later, 8 november 1753, reageert secretaris Van der Aa in een brief aan Holtzhey uitgebreid op diens dan meest recente ontwerp, twee dagen nadat dit ontwerp besproken is door de directeuren. Op de voorzijde staan bij de gestalten van de Godsdienst en Vrijheid een wereldbol en een hemelglobe. Wat de directeuren betreft, is één globe voldoende. Dan is er ruimte voor een kruik waar water uit stroomt, omdat het genootschap vooral de rivieren die zoveel aan het welzijn van Nederland bijdragen op het oog heeft. In het ontwerp staat een microscoop, maar de heren zouden daar liever een telescoop zien. Er zijn op de voorgrond boeken afgebeeld, maar wat de directeuren betreft is het niet nodig boeken, afgezien van een bijbel, af te beelden. De linker knie van de Vrijheid is naar de mening van de directeuren te veel gebogen, terwijl aan de keerzijde het linkerbeen van de Waarheid te sterk is opgetrokken. De gedachte dat de Waarheid op wolken nederdaalt is fraai gevonden, maar bij uitwerking staat dat op de medaille al gauw gedrongen en stijf. Het wapenschild van de stad Haarlem staat schuin, maar kan beter recht staan. Op 4 december bepalen de directeuren ook nog dat op “de *Voorzijde* van de Medaille de naam van den maker best op den voet van de colom zoude komen, en de hoed der Vryheid verbeeld zoude worden op een speer. Op de *Tegenzijde* van dezelve de Waarheid best vertoond zoude worden staande, leunende met de linkerhand op het wapen van Haarlem en dat de colom en het boek best weggedaan worden.”³⁰ De heren bemoeien zich blijkbaar met de details van het ontwerp. Blijkens de brief is het ontwerp nogal vol. In het uiteindelijke ontwerp komen geen wetenschappelijke instrumenten, globes, waterkruiken of boeken voor.

Op 3 februari 1754 schrijft Holtzhey een uitgebreide brief aan Van der Aa. Hij verdedigt de keuze om zijn eigen naam onder in de afsnede op de medaille weer te geven door te verwijzen naar medailles van Jean Mauger, die dat ook zo deed bij medailles voor het Franse hof van Lodewijk XIV en de Franse *Académie*. Voor de voorstelling van de Vrijheid verwijst hij naar werk van de grote schilder Laires (Gérard de Lairesse), waar Van der Aa hem eerder op had gewezen. Zo maakt hij gebruik van het gezag van autoriteiten die voor Van der Aa en de andere heren van de HMW relevant zouden zijn. Holtzhey stelt dat, anders dan in een voorbeeld van De Lairesse, de Vrijheid “met een hoed op den scepter en met het wapenschild van den staat aan haare zijde leunende zoude dienen verbeeld te werden”. Hij stuurt voor de keerzijde een schets mee van de, vrijwel naakte, Waarheid, die de Edele Heren op een decante manier staande verbeeld wilden zien. Hij stelt voor om een daarbij aanwezige kolom weg te laten en het wapen van de stad Haarlem in de afsnede op te nemen, waarmee het onderschrift gebroken wordt.³¹

²⁹ NHA, HMW 12.

³⁰ NHA, HMW 29 en 12.

³¹ NHA, HMW 29.

Op 5 februari wordt het voorstel van Holtzhey goedgekeurd. Aan de burgemeesters van Haarlem zal toestemming gevraagd worden voor het opnemen van het wapenschild van de stad. Een formaliteit, aangezien één van de directeuren, Arent de Raet, ook burgemeester is. In het verschiet zou de stad Haarlem zichtbaar moeten zijn en een rivier.³²

Holtzhey verwijst voor zijn ontwerp naar Jean Mauger (1648-1722). Van zijn hand verscheen een groot deel van de reeks *L'histoire Métallique du Règne de Louis XIV*, medailles die de militaire successen van de Zonnekoning uitbeelden. Deze medailles werden in heel Europa verzameld. Medailles van Mauger staan in de veilingcatalogus met munten en penningen uit de nalatenschap van Holtzhey. Daarin wordt ook een medaille aangeboden van de Zwitser Jean Dassier, een leerling van Mauger, waarvan de keerzijde losjes lijkt op de weergave van de Godsdienst en de Vrijheid op de voorzijde van de prijspenning.³³ Holtzhey bezat deze medaille en het is mogelijk dat de afbeelding van Minerva, gezeten op een stapel wolken boven de wereldbol, hem inspireerde toen hij aan de prijspenning werkte. Let vooral op de houding van Minerva's arm op het schild en op de stand van haar linkerbeen.

Afb. 5 – Jean Dassier – keerzijde van de medaille met Maria Theresia, (aartshertogin van Oostenrijk en) koningin van Hongarije en Bohemen, goud, 55 mm. 1745. Kunsthistorisches Museum Wien, Münzkabinett, MK 1855bβ

In de Algemene Vergadering op 19 maart 1754 wordt voor de eerste prijsvraag het antwoord van Melchior Bolstra, landmeter van het Hoogheemraadschap Rijnland, met goud bekroond.³⁴ De medaille is dan nog niet gereed; pas op 17 november ontvangt Van der Aa een gouden en een zilveren exemplaar. Op 18

³² NHA, HMW 12.

³³ Lageman, 1808: 93, nr. 149.

³⁴ NHA, HMW 12.

november 1754 schrijft Holtzhey over het gewicht in goud, 20 dukaten, en daarmee over de kosten. Hij meldt enkele dagen op bezoek te gaan bij zijn in Zeeland wonende vader. Na terugkeer, in een brief van 26 november, reageert Holtzhey op een schrijven van Van der Aa waaruit blijkt dat de gouden penning niet helemaal aan de verwachtingen voldeed. Hierover schreef Holtzhey “bij gelegentheid dat ik mijn vader Sprak van ’t niet aen drukken van de Goude medaille, zo presenteerde zijn E. mij deselve op zijn groote Staaten pres te schroeven, alhoewel te voorsien is dat een der stempels zeekerlijk zoude beswyken: het sij dan dat de medaille 2 a 3 dukaten Swaarder gemaakt wierd”.³⁵ Ook vraagt hij de gouden medaille retour, “om de letters daar beter op te krijgen”; de naam van de winnaar is de eerste keer nog niet goed op de rand gekomen. Uit een brief van Van der Aa aan Holtzhey van 6 december 1754 blijkt dat door de directeuren toch besloten is aan Bolstra de gouden medaille “maar zo te zenden als zij nu is om dat het reeds zo lang geduurd had eer deeze Medaille gereed was geweest”. Eerder was aan Bolstra al voorlopig een zilveren medaille uitgereikt.³⁶

Voor de tweede prijsvraag wordt in de Groote Vergadering van 1 april 1755 de inzending met het motto ‘Hij schaame zig niet, die het nut van zijn Vaderland meerder beoogt, dan eenigen prijs’ met goud bekroond. Ook deze inzending bleek van Melchior Bolstra. Op 5 mei “is besloten, dat de Secretaris de gouden Medaille aan Bolstra zal zenden”, dus kennelijk duurde, nu het ontwerp definitief was en de initiële problemen waren opgelost, de productie ongeveer een maand.³⁷

Uit de correspondentie van Holtzhey en secretaris Van der Aa zijn over de ontwerpfase enkele conclusies te trekken. De uitvoering van plan tot penning nam twee jaar en drie maanden in beslag waarbij de directeuren en Van der Aa veel invloed hadden op het ontwerp. Pas het laatste half jaar kwam het project uit de ontwerpfase en werden de stempels gemaakt.

Buitengewoon interessant is de waarschuwing die Martinus Holtzhey zijn zoon meegaf. Hij stelde namelijk voor om het gewicht en daarmee het volume van de penning te verhogen, omdat 20 gouden dukaten na omgesmolten te zijn een te dun penningplaatje opleverden; de kwestie van het “niet aen drukken van de Goude medaille”. Met de Amsterdamse schroefpers zou het dan, ook na meerdere slagen, niet lukken om een mooie penning te produceren. Ook was dan de rand erg smal voor het graveren van de naam van de bekroonde. De Zeeuwse Munt beschikte over een formidabele schroefpers die door Daniël de Blieck was ontworpen en in 1672 in gebruik was genomen.³⁸ Met die pers zou het misschien wel kunnen, maar daarbij ontstond het risico van overbelasting van de stempels.

³⁵ NHA, HMW 29.

³⁶ NHA, HMW 69 (concept brief 6 dec. 1754) en NHA, HMW 12 (notulen 3 dec. 1754).

³⁷ NHA, HMW 1.

³⁸ Jacobi, 1982.

De oplossing voor dit probleem was een dikker penningplaatje te gebruiken. Een dukaat uit 1750 weegt 3,51 g en heeft een gehalte van 986% fijn goud. Bij 20 dukaten gaat het dus om bijna 70 g fijn goud en is het volume ongeveer 3,6 cm³. Bij een diameter van de penningplaat, in vaktermen ‘de rondel’, van 55 mm, is de dikte van de cilinder bij 20 dukaten ongeveer 1,5 mm. Bij 30 dukaten wordt dat ongeveer 2,3 mm. Een penningplaatje gemaakt van 20 dukaten was derhalve te dun om de prijspenning probleemloos te slaan. In de aangehaalde brief van 6 december 1754 schrijft Van der Aa aan Holtzhey dat hij voor een volgend jaar de penning “wat zwaarder naar uw genoegen” kan maken. Daardoor konden de penningen door Holtzheys atelier in Amsterdam worden geslagen.

Holtzhey bracht voor de gouden medailles 150 guldens in rekening, en voor de zilveren tien guldens. Deze bedragen dekken de kosten van het edelmetaal en het maakloon. De gouden medailles werden geleverd in ivoren doosjes die twee à drie gulden per stuk kostten. De zilveren in doosjes van palmhout, voor 15 stuivers tot één gulden.³⁹ Ter vergelijking, in deze jaren was de jaarlijkse bijdrage van de afzonderlijke directeuren die de HMW financierden, vijftig à zestig gulden.

De uiteindelijke medaille is door Holtzhey zelf beschreven in de door hem en zijn vader uitgebrachte *Catalogus der medailles of gedenk-penningen betrekking hebbende op de voornaamste historien der Vereenigde Nederlanden*. Het is in deze catalogus de laatste beschreven penning.⁴⁰

Terwyl ter voortplantinge van nuttige Konsten en Wetenschappen, zig binnen de Stad Haarlem zekere Heeren van Rang met verscheide Nederlandsche Geleerden en Kunst-minnaaren hebben vereenigd, waar uyt de Hollandsche Maatschappy der Wetenschappen te Haarlem in het Jaar 1752 gebooren is: Zoo heeft die Societeit onder anderen vastgesteld, jaarlijks eenen Vraag op te geven, waar op eene Goude Medaille tot een Prys gesteld werd voor den geenen die ze naar het oordeel van Directeuren en Leden best beantwoord heeft. Deeze Gedenk-penning vertoond op de voorzyde, den Godsdienst en de Vryheid, elkanderen als omhelsende: De Godsdienst is kennelyk aan het Bybel-boek, waar op zy met haaren eenen arm rust, terwyl zy met de andere geopende hand den beschouwer een open Veld vertoond, om 'er met zyne gedagten in uit te weiden. De Vryheid is te kennen aan haaren Helm, Speer en Schild, waar op de Generaliteits-Leeuw gezien word. Wat deeze tekenen bedoelen, ontcyffert het omschrift, 't welke is DEO ET PATRIÆ, dat is, VOOR GOD EN HET VADERLAND. 't Geen aanduid het hoofd oogmerk der Maatschappye, naamelyk, om alles wat zy kan, toe te brengen of te ondersteunen, 't geen tot eere van God en tot bevorderinge van de algemeene welvaart van Nederland kan dienen, gelyk dit ook haare Vraagen genoeg toonen.

³⁹ NHA, HMW 278.

⁴⁰ Holtzhey & Holtzhey, 1755: 75-76 (nr. 73).

Op de tegenzyde is de Waarheid naar de wyze der Ouden verbeeld, in eene blymoedige gestalte, hebbende de Zon van klaarheid, als dewelke de dingen ontdekt, op het hoofd; zy heeft in de eene hand een Palmtak, en in de andere eenen Olyffkrans, den welke zy als aanbied met het omschrift OPTIME MERITIS, dat is, AAN DIE 'T BEST VERDIENEN. Om aan te duiden, dat deeze Maatschappij niet anders beoogt, dan al haar ligt onpartydig te gebruyken, om te ontdekken wien de Prys toekoomt; dat aan de Waarheid zoo veel zy weet altyd de uitspraak gelaten word; en de Waarheid of onpartydigheid by haar de Prys en uytdeelt, die naar het haar voorkomt het best verdienen. In 't verschieft vertoon zich nog de Stad Haarlem van 't Zuider-Spaarne te zien, om daar door de gedagtenis te vereeuwigen van de oprichtinge deezer Hollandsche Maatschappij, waar toe in de Stad Haarlem de grond gelegd is. Onder in den afsnede vind men dit onderschrift: SOCIETatis SCIENTiarum HOLLandicae PRAEMium. Dat is: PRYS VAN DE HOLLANDSCHE MAATSCHAPPY DER WETENSCHAPPEN.

Dewyl nu deeze Medaille alleen dient tot een Prijs van deeze Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, kunnen liefhebbers deze niet magtig worden.

Van Holtzhey tot heden

In 1808, na het overlijden van Holtzhey, heeft het bestuur van de HMW de stempels uit zijn nalatenschap aangekocht. Vervolgens zocht de toenmalige secretaris van de Maatschappij, Martinus van Marum, een andere producent. De eerste die wordt benaderd, wordt gevraagd naar de kosten van “een gouden medaille vervaardigd, met de stempels die op de ingesloten ouwel zijn afgedrukt. Schoon deze afdrukken gebrekkig zijn kan UEd er de grootte genoegzaam uit zien, en tot welke prijs UEd het ducaten goud thans berekend het geen de medaille weegt. De naam van den schrijver die een medaille behaald heeft moet op den rand van de medaille gesneden zijn, en hier van moeten de kosten tevens berekend zijn. Of anders gelieve UEd mij op te geeven tot welke zwaarte UEd eene gouden medaille met deze stempels kan vervaardigen wanneer voor het goud en arbeidsloon volgens gewoonte betaald wordt f. 150.- Als ook tot welke zwaarte UEd zilveren medailles met deze stempels kan vervaardigen, wanneer daar voor betaald wordt tien guldens doch op de zilveren behoeft geen naam op de kant. Deeze zijn de prijzen welke de Maatschappij gewoon is te geven, tegen contante betaling bij de leverantie. Het goud hier toe te gebruiken behoort toets houdend ducaten goud te zijn.”

Blijkens deze brief wordt overwogen de hoeveelheid goud aan te passen aan de waarde in guldens. In zijn afwijzende antwoord van 18 juli doet de benaderde, Jarvaan, de suggestie om contact op te nemen met David van der Kellen. Even later is er een overeenkomst met een andere leverancier, Barend Christiaan van

Calker (1738-1813).⁴¹ Van Calker, als lid van de Evangelische Broedergemeente wonend te Zeist, heeft ook prijspenningen voor het Provinciaal Utrechts Genootschap der Wetenschappen (1773), de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (1774) en het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen (1779) gemaakt. Er bestaat van Van Calker een rekening van 30 september 1808, met voor drie gouden medailles 450 gulden, voor vier zilveren medailles 40 gulden – dit zijn dezelfde prijzen als in de eerste decennia – voor zeven medaille doosjes 17 gulden en 10 stuivers, en voor het opmaken der stempels met nieuwe ringen, 26 gulden en 10 stuivers. Op dezelfde rekening staat ook de dubbele gouden medaille van 60 dukaten voor 5 gulden en 12 stuivers per dukaat, dat wil zeggen voor 336 gulden.⁴²

Op een later tijdstip, misschien kort na het overlijden van Van Calker in 1813, is besloten de stempels in bewaring te geven bij 's Rijks Munt te Utrecht. Daar werkte de stempelsnijder David van der Kellen sr. (1764-1825) vanaf 1807 tot zijn overlijden, met uitzondering van de jaren 1810-1813 toen onze gewesten deel uitmaakten van het Franse Keizerrijk.⁴³ Van der Kellen was een leerling van Holtzhey en kende waarschijnlijk de stempels van de HMW. De eerste stempels waren in die tijd al meer dan vijftig jaar oud en mogelijk al lang gebroken of aan vervanging toe. Het is mogelijk dat ze tijdens zijn werkzame periode opnieuw zijn vervangen.

Bij het honderdjarig bestaan van de Maatschappij, in 1852, werd een herdenkingspenning geslagen. De voorzijde was de gebruikelijke met de Godsdienst en de Vrijheid, en de tekst *Deo et Patriæ*. Op de keerzijde zien we een eikenkrans met tekst. De stempel voor die keerzijde is gemaakt door David van der Kellen jr., een zoon van David van der Kellen sr. De zoon was in 1852 werkzaam bij 's Rijks Munt. Welke van de twee zijden van de oorspronkelijke penning gebruikt zou worden, was in de correspondentie over het ontwerp begin mei nog een open kwestie. De uitreiking gebeurde bij de jubileumviering op 22 mei. Een gouden exemplaar is uitgereikt aan D.J. van Lennep, de feestredenaar bij de lustrumviering, en ook is er één geschonken aan de, niet aanwezige, toenmalige Protector (beschermheer), Koning Willem III. De President en de Secretaris van de Maatschappij kregen de penning in zilver, terwijl alle andere aanwezigen de penning in brons ontvingen.⁴⁴

⁴¹ NHA, HMW 86.

⁴² NHA, HMW 86.

⁴³ Sanders, 2022.

⁴⁴ Correspondentie: NHA, HMW 365; Notulen van 4 mei en 28 oktober 1853: NHA, HMW 23.

Afb. 6 – Penning ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de HMW, koper, 54,7 mm. Privéverzameling.

Een van de laatste zilveren penningen die aan de opsteller van een prijsvraag is uitgereikt, is geschonken aan Hendrik Antoon Lorentz in 1892, voor een prijsvraag gewonnen door Pieter Zeeman.⁴⁵ In 1902 wonnen Lorentz en Zeeman samen de tweede Nobelprijs voor Natuurkunde. Dit was een penning met op de ene zijde de gestalten van de Godsdienst en de Vrijheid met het omschrift *Deo et Patriæ*, en op de andere zijde een olijfkraan met in het centrum de naam van de ontvanger en het jaartal.

Afb. 7 – Zilveren penning voor prof.dr. H.A. Lorentz. Zilver, 52,7 mm. Collectie Teylers Museum, TMNK 16166.

⁴⁵ De Bruijn, 1977: nr. 1057.

Bij de penning voor Lorentz wijkt, net als bij de jubileumpenning van 1852, de keerzijdestempel geheel af van het oorspronkelijke ontwerp. In tegenstelling tot de jubileumpenning is ook de voorzijdestempel volledig vernieuwd. In deze versie vertoont het altaar een kleine afwijking naar links en heeft de Vrijheid beide borsten ontbloot. De tekst *Deo et Patriæ* is in een negentiende-eeuws letterfont met slagletters in de stempels geklopt, met smalle letters waarbij de **O** veel minder rond is dan op eerdere versies. Op de voorzijde staat halverwege de rechterkant de naam van de stempelsnijder: W. Schammer; Willem Jacob Schammer (1849-1893) werkte tot kort voor zijn overlijden aan 's Rijks Munt. Holtzheys naam komt op deze penning niet voor.

Vanwege het grote aantal prijsvragen waarop géén inzendingen kwamen en het geringe aantal door leden ingebrachte voorstellen voor prijsvragen, is begin twintigste eeuw besloten om het uitschrijven van prijsvragen te beëindigen. Publicaties en subsidies werden voor de HMW de belangrijkste middelen om de wetenschappen te bevorderen. In 1921 werd voor het laatst een inzending, voor een in 1915 uitgeschreven prijsvraag, bekroond met de gouden medaille.⁴⁶ De laatste prijsvraag is in 1917 uitgeschreven.

Dit is echter niet het einde van de medailles van de Hollandsche Maatschappij. Op 22 maart 1927 schrijft namens de HMW, in de periode dat H.A. Lorentz de wetenschappelijk secretaris van de Maatschappij was, het bestuurslid J.A. Fontein aan C. Hoitsema, de rijksmuntmeester, over de stempels die bij de Rijksmunt worden bewaard. “Er zyn er meerdere, zelfs nog de oorspronkelyke van 1752 door Holtzhey.”⁴⁷ Volgens de nummers van de administratie van de Munt, met rode verf op deze stempels aangebracht, is stempel 303 die van de medaille uit 1852 en zijn de stempels 428 en 456 die van de Huygens en de Boerhaave medaille, twee nieuwe medailles die als bijzondere erkenning in de periode 1870-1888 ieder vijf keer zijn uitgereikt. Die medailles waren het werk van Jacques Elion (1840-1893).⁴⁸ De portretzijde van de Boerhaave medaille wordt sinds 2012 gebruikt voor de driejaarlijkse Boerhaave Biografieprijs, uitgereikt door Rijksmuseum Boerhaave en de KHMW. Daarnaast noemt Fontein nog stempels met nummers 98, dat zijn de stempels die aan Holtzhey worden toegeschreven, en 578, de stempel die in 1921 gebruikt zou zijn. Fontein vraagt naar de mogelijkheid om een afslag te maken met de oorspronkelijke stempels. Muntmeester Hoitsema antwoordt op 30 maart: “Het is inderdaad juist dat één der oude stempels (van Holtzhey) gescheurd is. Dit neemt niet weg dat het wel gelukken zal deze toch voor de afslagen te gebruiken. Ik zend u hierbij een paar afdrukken van de beide stempels om te laten zien, dat dit inderdaad een interessante penning is. Ik wacht nu verder de terugkomst van Prof. Lorentz en de volgende beslissing af.” In handschrift is toegevoegd: “De afslagen worden beter dan de afdrukken.”

⁴⁶ De Bruijn, 1977: nr. 1202; Bierens de Haan, 1952: 208.

⁴⁷ NHA, HMW 209.

⁴⁸ Bierens de Haan, 1952: 232; Notulen van 11 juni 1869 en 12 juli 1870: NHA, HMW 23.

Kennelijk wordt er besloten tot het slaan van een penning. Op 5 mei 1927 stuurt de Rijksmunt aan Lorentz aangetekend “een afslag van de oude stempels van Holtzhey van een penning der Holl. Maatschappij. Hoewel de stempels gescheurd waren is toch een goed resultaat verkregen. Naar myn gevoelen is de afslag, hoewel niet ongewoon licht, iets te dun uitgevallen. Ten deele is dit schijn, omdat deze penning een weinig verheven rand bezit. Wenscht men een zwaarder (en dus evenredig kostbaarder) exemplaar, dan ben ik gaarne bereid dat te doen aanmaken. Intusschen kan op de nu gezonden medaille een opschrift op den rand, indien dit gewenscht wordt, zonder bezwaar worden aangebracht.”⁴⁹

Op 14 mei 1927 werd de gouden penning van de HMW uitgereikt aan Prins Hendrik, de echtgenoot van Koningin Wilhelmina. Hij was in 1902, bij het 150-jarig bestaan van de Hollandsche Maatschappij, gevraagd om Protector van de HMW te worden. Eerder waren Prins Willem V, de laatste stadhouder, en de koningen Willem I, II en III ook beschermheer geweest. Na Hendrik waren ook Prins Bernhard en Prins Claus Protector, terwijl thans Koning Willem Alexander die titel heeft. Prins Hendrik was geregeld aanwezig bij de jaarvergaderingen. Bij zijn 25-jarig protectoraat kreeg hij deze gouden penning en werd hij tot erelid van de Maatschappij benoemd, het eerste erelid ooit.⁵⁰

Ook daarna raakte de medaille niet helemaal in onbruik. In 1939 werd een gouden erepenning aangeboden aan J.A. Fontein, die 25 jaar bestuurslid was waarvan de laatste vijf jaar penningmeester. En op 4 mei 1940 werd aan Antonie Röell, op dat moment vijftientig jaar voorzitter van de HMW, in de algemene ledenvergadering op 4 mei 1940 de gouden medaille aangeboden, plus een door Jan Sluyters geschilderd portret dat tegenwoordig in de bij de KHMW in gebruik zijnde stijlkamers in het Hodshonhuis in Haarlem hangt. Het portret werd onthuld door de toenmalige Protector, Prins Bernhard der Nederlanden.⁵¹

Na deze drie gouden medailles lijkt het met de penning volgens het ontwerp van Holtzhey afgelopen. Bij het tweehonderdjarig bestaan, in 1952, werd in opdracht van de Maatschappij een gedenkpenning geslagen door Koninklijke Begeer naar een ontwerp van Marinus Kutterink. De voorzijde, met Minerva en Mercurius, verbeeldt de samenwerking van de leden (wetenschappers) en de directeuren. Het omschrift *DONA MINERVAE MERCURIO ADIUVANTE*, geschenken van Minerva met behulp van Mercurius. Op de keerzijde *SEMPER RENOVATIS VIRIBUS PER SAECULA VIVAT*, moge zij altijd met hernieuwde krachten eeuwenlang blijven bestaan. Bij de rand staat, ook in het Latijn, dat de Hollandse Maatschappij deze liet slaan bij haar tweehonderdjarig bestaan.⁵² De tekst

⁴⁹ NHA, HMW 209.

⁵⁰ Bierens de Haan, 1952: 152 & 19; NHA, HMW 301 voor rekeningen voor deze penning.

⁵¹ Bierens de Haan, 1952: 155; rekeningen NHA, HMW 284; penning uit 1939: Teylers Museum, TMNK 03582a.

⁵² Weiler, 1960.

is opgesteld door de Leidse classicus B.A. van Groningen. In zilver werd deze penning bij de viering van het jubileum overhandigd aan Prins Bernhard, de burgemeester van Haarlem Mr. O.P.F.M. Cremers, en de als feestredenaar opgetreden Nederlandse kunsthistoricus A. Staring. Twee leden bestelden voor eigen rekening een zilveren penning; bijna honderd betaalden tien gulden voor een bronzen exemplaar.

*Afb. 8 – Jubileumpenning 1952 door Marinus Kutterink, brons, 60 mm.
Foto: Mr. F.J. Haffmans / Haffmansantiek.nl.*

Het initiatief was op 27 juni 1951 uitgegaan van de directeur van Koninklijke Begeer, jhr. ir. A.C. von Weiler. Iets eerder, op 29 mei 1951, had de directeur van 's Rijks Munt, dr. J.W.A. van Hengel, met een verwijzing naar de penning uit 1852, de secretaris van de Maatschappij benaderd met het aanbod een herdenkingspenning te maken. In oktober meldde de secretaris hem dat van zijn aanbod geen gebruik gemaakt zou worden. Toen in het dagblad *Trouw* begin mei 1952 een bericht verscheen over het jubileum én de gedenkpenning, schreef Van Hengel een briefje met de vraag of dit bericht wel juist was. Hij zou dat betrouwen, aangezien 's Rijks Munt bij vorige jubilea de gedenkpenning had geleverd. Waarop secretaris Bierens de Haan schreef: "Het feit dat 's Rijks Munt by het eerste eeuwfeest van onze Maatschappij een penning sloeg, impliceert m.i. niet, dat dit ook by elk volgend eeuwfeest het geval moet zyn." 's Rijks Muntmeester schreef zich met dat standpunt te kunnen verenigen maar zou graag in de gelegenheid geweest zijn een offerte uit te brengen.⁵³ Hij was kennelijk teleurgesteld.

⁵³ NHA, HMW 367.

Van de erepenning naar het ontwerp van Holtzhey, dan ook aangeduid als legpenning, is echter weer sprake in 1978. Op 11 april 1978 worden er dubbelzijdige penningen besteld, een verguld zilveren exemplaar voor de aftredend voorzitter C.C. van Valkenburg en een zilveren voor de afgetreden ondervoorzitter B.W.F. van Riemsdijk. Telefonisch wordt door de Munt gemeld dat dit niet goed meer mogelijk is voor wat betreft de zijde met de twee zittende vrouwen en de tekst *Deo et Patriæ*. Dan wordt de opdracht gegeven om de penningen te slaan met de stempel met de staande vrouwenfiguur en de tekst *Optime Meritis*; op de gladde achterzijde komen dan de namen van de ontvangers en de jaartallen van hun bestuurswerkzaamheden; een dag later wordt toegevoegd dat boven de namen nog de tekst *Deo et Patriæ* gegraveerd moet worden, parallel aan de rand, dus gebogen.⁵⁴ Deze enkelzijdige versie met de oude stempel werd twee keer gebruikt.

Bij een volgende gelegenheid, weer voor een aftredend bestuurslid, wordt in overleg besloten tot het maken van een nieuw *gietmodel*, voor de richtprijs van fl. 1000, en één “afslag” in zilver.⁵⁵ Kortom, eerst wordt de stempel met de twee zittende figuren afgedankt (1978), een jaar later ook die met de staande figuur. Het gietmodel dat daarvoor in de plaats komt, lijkt echter maar één keer gebruikt te zijn.

In 1982 wordt opdracht gegeven om voor de zijde met *Optime Meritis* en de staande gestalte van de Waarheid een nieuwe stempel te maken. De kosten hiervoor, fl. 5.757, worden gezamenlijk gedragen door de Hollandsche Maatschappij en het Prins Bernhard Fonds. Dat Fonds financiert een nieuwe prijs voor proefschriften op het terrein van de geesteswetenschappen. De winnaars ontvangen vanaf 1983 een enkelzijdig geslagen zilveren penning; op de blanco keerzijde met opstaande rand werd de naam van de bekroonde en de naam van de prijs gegraveerd. Voor dit doel werd een nieuwe opwaartse moederstempel zonder de tekst *Optime Meritis* gemaakt. Met deze moederstempel werd een werkstempel vervaardigd waarin de tekst is aangebracht. Voor de blanco keerzijde werd ook een nieuwe stempel gemaakt. Vanaf 1983 is dit de gangbare vorm van de medaille van de HMW, zeven keer in verguld zilver en zo'n 87 keer in zilver. Eén keer, in 1985, wordt voor de aftredend voorzitter De Gou een gouden medaille geslagen, maar dan wordt gekozen voor 14-karaats (een gehalte van 585‰) goud, in plaats van het eerder gebruikte dukaten goud met een gehalte van 986‰, kennelijk om de kosten te drukken.⁵⁶

⁵⁴ Archief HMW na 1975 is nog aanwezig in het Hodshonhuis; dit zijn uitgaande brieven van de adjunct-secretaris J.G. de Bruijn aan de Rijks Munt t.a.v. de heer Politiek.

⁵⁵ Archief HMW (Hodshonhuis), post 1979.

⁵⁶ In de Nationale Numismatische Collectie, NNC, worden de moederstempel en werkstempel uit 1983 bewaard. Correspondentie in archief HMW, d.d. 17-8-1982 (uitgaande post) en 26 november 1982 (inkomende post, offerte van 's Rijks Munt), en voor de 14-karaats medaille de inkomende post van maart-april 1985.

Afb. 9 – Stempels uit 1983. Links boven de moederstempel, rechts boven de werkstempel van de (nieuwe) voorzijde, onderaan de werkstempel voor de blanco keerzijde. Collectie: NNC.

Vanaf 2010 wordt door de KHMW in samenwerking met *NRC Handelsblad* jaarlijks een prijsvraag uitgeschreven. In 2011 wordt daarvoor een nieuwe stempel voor de zijde met de vrouwengestalte van de Godsdienst en de Vrijheid en de tekst *Deo et Patriae* besteld. Deze zal dan in combinatie met de bestaande stempel met *Optime Meritis* gebruikt moeten worden om nieuwe penningen te slaan. “Deze medaille kon worden gereconstrueerd aan de hand van een origineel tinnen exemplaar waar de Hollandsche Maatschappij de hand op wist te leggen.”⁵⁷ Deze dubbelzijdige geslagen penning is uitgereikt aan winnaars van prijzen en prijsvragen en aan aftredende bestuursleden en enkele anderen vanaf 2011 tot eind 2024, zo’n elf keer in verguld zilver en 79 keer in zilver.

⁵⁷ Citaat: *Jaarverslag* 2011, 14; daar ook een foto van de gebruikte tinnen medaille. Archief KHMW (Hodshonhuis), inkomende post, offerte van de Koninklijke Nederlandse Munt d.d. 12 augustus 2011 spreekt van een nieuw te maken stempel “op basis van een in te scannen medaille”.

Zoals in de inleiding vermeld is, zijn in januari 2025 met de uitreiking van zilveren medailles aan drie in 2024 afgetreden bestuursleden, Louise Gunning-Schepers, Rutger Schimmelpenninck en Albert Röell de met nieuwe stempels geslagen penningen in gebruik genomen.

Varianten van de klassieke penning

De uitvoerige en eenduidige beschrijving van de prijspenning in de catalogus van vader en zoon Holtzhey laat onverlet dat er in de vele sindsdien verstreken jaren varianten van de oorspronkelijke penning zijn ontstaan. Er zijn stempels vervangen die door breuk of verzakking ongeschikt werden. Dat weten we omdat sommige van deze oude beschadigde stempels bewaard zijn gebleven. Ook vertonen sommige penningen breuklijnen die afkomstig zijn van stempels die al in slechte staat waren, maar desondanks nog gebruikt werden. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de jubileumpenning van 1852 waarbij een aantal bronzen exemplaren met een defecte voorzijdestempel zijn geslagen. Geheel onbruikbare stempels moesten uiteraard worden vervangen, en daarbij zijn varianten ontstaan die we nog zullen bespreken.

De naam van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen is bij de beëindiging van de provinciale indeling door de Algemene Vergadering van de Bataafsche Republiek (1795-1806) op 19 mei 1798 veranderd in de *Bataafsche Maatschappij der Wetenschappen*. Het ‘Bataafse’ is als *Batavo* in het, ook nu nog in gebruik zijnde, zegel van de Maatschappij terecht gekomen, met de gestalten van de Godsdienst en de Vrijheid, maar hebben we niet op penningen aangetroffen. In 1806 veranderde koning Lodewijk Napoleon de naam in *Koninglyke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen*. Op penningen uit die tijd werd in het onderschrift op de keerzijde, SOCIET*SCIENT*HOLL*PRAEM het ‘HOLL’ vervangen door ‘REG’, Koninklijk. In afbeelding 10 is duidelijk zichtbaar dat de letters ‘REG’ aan de stempel zijn toegevoegd. Het woordje ‘REG’ maakt het mogelijk om deze stempel te dateren tussen 1806 en 1810. Op afbeelding 11 is te zien dat op de afgeslagen penningen met slagletterponsen dwars over de tekst ‘REG’ de letters ‘HAARL’ zijn ingeklopt. De gedrukte programma’s van de Maatschappij in 1811, 1812 en 1813 spreken van “de Maatschappij der Wetenschappen, te Haarlem”, dus uit die jaren zal deze penning dateren, want in deze jaren van de inlijving in het Franse Keizerrijk hoorde Haarlem tot de *Préfecture du Zuyderzée*, en niet tot ‘Holland’, in welke zin dan ook.⁵⁸ Toen de Fransen definitief het land uit waren, werd de naam weer *Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen*, waarbij ‘Hollands’ functioneerde als een synoniem voor Nederlands.⁵⁹

⁵⁸ NHA, HMW 3.

⁵⁹ NHA, HMW 23.

Afb. 10 – Detail van werkstempel 120, keerzijde. Met in spiegelbeeld de afkorting REG. Foto: NNC.

Afb. 11 – Penning geslagen op dezelfde stempel als hierboven met de letters HAARL over de originele afkorting REG. Foto: NNC, inv.nr. PE-13279.

In 's Rijks Munt, later de Koninklijke Nederlandse Munt, zijn van 1813 tot 2024 alle prijspenningen van de HMW geproduceerd. In 2016 werd de Koninklijke Nederlandse Munt verkocht aan een Belgisch bedrijf. Vrijwel alle stempels die zich op dat moment in het muntgebouw aan de Leidseweg in Utrecht bevonden, verhuisden naar De Nederlandsche Bank in Amsterdam waar ze werden opgenomen in de Nationale Numismatische Collectie. Daarbij zijn een aantal stempels van de HMW, waaronder enkele zeer oude. Deze collectie heeft nu de status van nationaal cultureel erfgoed. De stempels zijn niet langer beschikbaar om ermee te produceren, maar gelukkig worden ze onder strikte voorwaarden wel uitgeleend voor onderzoek.

Afb. 12 – Gebarsten stempel van de voorzijde van de prijspenning. Collectie: NNC.

In april 2024 nam Rutger Schimmelpenninck, toen de penningmeester van de KHMW, contact op met Lei Lennaerts met het verzoek om nieuwe stempels te vervaardigen voor de prijspenning. Lennaerts had op dit gebied al ervaring opgedaan met de vervanging van de stempels voor de beide Teylers Genootschappen en de penning voor de Koninklijke Maatschappij tot redding van Drenkelingen. Het bestuur van de KHMW wilde graag een penning die qua uitstraling overeenkwam met de oorspronkelijke penning. In overleg met zijn werkgever Nique Venrooy nam Lennaerts de opdracht aan. Omdat er, nog afgezien van de naam, verschillende varianten van de prijspenning bleken te zijn, betekende het dat er een keuze moest worden gemaakt welke variant als voorbeeld zou dienen. De varianten waarbij een volledig afwijkende voor- of keerzijde is gebruikt, werden buiten beschouwing gelaten.

Stempels van het type waarmee de prijspenningen worden geslagen, hebben vaak een hoogglans veld waardoor een fraai contrast ontstaat tussen het reliëf op de penning en de glimmende achtergrond. Helaas moeten de stempels regelmatig opnieuw worden gepolijst omdat er vrij snel krasjes in het oppervlak ontstaan. Doordat de stempels tijdens het gebruik regelmatig zo'n opknapbeurt krijgen ontstaat er slijtage en de slijpmiddelen die hiervoor gebruikt worden zorgen ervoor dat de achtergrond op den duur vervaagt. De subtiele achtergrond van de Sint-Bavokerk, andere gebouwen in het verschiet en de stralenkrans van de Naakte Waarheid verdwijnen geleidelijk door dit polijsten. Vanwege het ontbreken van dit soort details krijgt een serie penningen op versleten stempels een heel ander uiterlijk. Vaak werd ten gevolge van slijtage van de stempels of om

het productieproces eenvoudiger te maken gekozen voor een andere bewerking van de penningen. Hiervoor worden de penningen gezandstraald waardoor het geheel mat wordt. Door de penning in een chemische substantie te dompelen en te borstelen, krijgt de penning een contrast dat door een kunstmatig patina wordt bewerkstelligd.

Afb. 13 – Gezandstraalde en gepatineerde slagpenning. Foto: KHMW.

Op basis van vergelijkend onderzoek van de stempels, beschikbare penningen en afbeeldingen van de prijspenning in vroege edities van de *Verhandelingen* van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen kon een volgorde in ouderdom van de varianten worden vastgesteld. De penning is bekend als de prijspenning van 1752 maar uit de archieven bleek dat de penning pas in november 1754 voor het eerst is geslagen. In de loop der jaren ontstonden vier dubbelzijdige varianten van de prijspenning. De eerste twee zijn vrijwel zeker uit de tijd van Holtzhey, de derde dubbelzijdige variant is waarschijnlijk in het eerste kwart van de negentiende eeuw bij 's Rijks Munt gemaakt. Dat geldt ook voor de variant met de voorzijde *Deo et Patriae* die enkele decennia later door Schammer is gemaakt (zie afbeelding 7). Die is echter ruim een millimeter kleiner dan de overige varianten en correspondeert met geen enkele *Optime Meritis* zijde. In 1983 is bij de Rijksmunt een nieuwe stempel gemaakt die nagenoeg een kopie is van variant 3, met als verschil dat er 'moderne' letters zijn gebruikt voor het opschrift *Optime Meritis* (zie afbeelding 9). Deze stempel deed tot pakweg 2011 in combinatie met een blanco keerzijdestempel dienst (zie afbeelding 9). Tenslotte is er bij de Koninklijke Nederlandse Munt in 2011 een nieuwe voorzijdestempel *Deo et Patriae* vervaardigd die nagenoeg een kopie is van variant 3. Deze stempel leverde gecombineerd met de hiervoor genoemde *Optime Meritis* stempel uit 1983 variant 4 op. Op afbeelding 13 is hiervan een gezandstraald exemplaar te zien, maar er zijn met deze stempelcombinatie ook penningen geslagen met een glanzende afwerking.

De NNC bewaart stempels die mogelijk aan het atelier van Holtzhey zijn toe te schrijven. De overige stempels zijn kopieën die na de dood van Holtzhey zijn vervaardigd. Dat blijkt behalve uit stilistische kenmerken van de gravure en vergelijkingen met bestaande penningen, vooral uit de vormgeving van de stempels. Het gaat hierbij om stempels van variant 2 op het onderstaand overzicht. De toewijzing aan Holtzhey plaatst ons wel voor een raadsel waar we zo uitgebreid op terugkomen. Beide bewaard gebleven ‘oude’ stempels zijn zwaar beschadigd door talloze breuken in het veld en in het stempellichaam, maar ze tonen als object nog steeds het vakmanschap waarmee ze in de werkplaats van Holtzhey zijn gemaakt. De meeste stempels voor de prijspenning hebben in de administratie van de Rijksmunt het cijfer 98 meegekregen. Er zijn twee uitzonderingen. De stempel die door Schammer werd gemaakt heeft nummer 578 en de oudste keerzijde stempel nummer 120 (zie afbeelding 10). Erg helder is dit systeem niet omdat varianten door elkaar lopen.

Voor de productie van de nieuwe stempels is de vierde variant buiten beschouwing gelaten. De drie overgebleven varianten speelden een rol in de ontwikkeling van de nieuwe stempels. We hebben ze hieronder in chronologische volgorde gezet waarbij nr. 1 de oudste variant is en nr. 3 de variant die als laatste in gebruik is genomen. Variant 3 is waarschijnlijk niet van het atelier van Holtzhey, maar is stilistisch wel in lijn met zijn werk. Bovendien is vooral deze variant beeldbepalend omdat dit type gedurende de negentiende en twintigste eeuw het meest werd uitgereikt. Uiteindelijk is ervoor gekozen om de beste onderdelen van de drie varianten te combineren voor het ontwerp van de nieuwste versie.

Als we de drie varianten beter bekijken zijn er een paar ongerijmdheden die we nader hebben proberen uit te zoeken. Met name de eerste versie heeft een merkwaardige asymmetrie. Het centrale deel van de compositie wordt door het altaar bepaald, maar een groot deel van het altaar bevindt zich rechts van het midden. Ook bij nr. 2 wijkt het altaar af, ditmaal iets naar links van het midden. Bij variant 1 kijken we frontaal naar de voorkant van het altaar, terwijl we bij versie 2 en 3 op het altaar kijken. Eigenlijk is de compositie van variant 3 nog het meest evenwichtig.

Afb. 14 – Drie varianten van de voorzijde met de oudste links en de nieuwste rechts. Achtereenvolgend: NNC PE-13278, NNC PE-13279 en TMNK 02019.

Wanneer we teruggaan naar variant 1 valt nog iets anders op. De twee afgebeelde dames zijn zoals we eerder zagen personificaties van de Godsdienst en de Vrijheid. De Godsdienst gaat kuis gekleed en zit keurig recht met haar rechterarm steunend op een bijbel, terwijl de Vrijheid nonchalant met haar rechterhand op de schouder van de Godsdienst leunt. We lazen in de correspondentie van 8 november 1753 van de directeuren van de HMW met Holtzhey dat een eerdere ontwerpschets met op de voorgrond een aantal boeken was teruggebracht tot één boek; een bijbel. In diezelfde brief lezen we een zinsnede die ons voor een raadsel stelt: “Het beeld der Vrijheid dagten de Heeren dat de linke[r] knie te sterk gebogen hadde.”⁶⁰ Deze brief met aanwijzingen voor veranderingen in het ontwerp is geschreven in een stadium dat Holtzhey kennelijk nog boeken en wetenschappelijke instrumenten wilde toevoegen. Secretaris Van der Aa had minder last van *horror vacui* en opteerde voor eenvoud. Holtzhey is tegemoetgekomen aan de wens van het weglaten van de attributen maar hij heeft zich duidelijk niet gehouden aan het verzoek om de linkerknie anders vorm te geven. En die knie is inderdaad overdreven en bovendien onnodig naar rechts gebogen. De compositie zou beter zijn geweest als Holtzhey had gedaan wat van hem gevraagd werd. Het gevolg was dat het wapen van de Republiek grotendeels wordt afgedekt waardoor de pijlenbundel (die naar de Zeven Provinciën verwijst) geheel en een deel van de generaliteitsleeuw met zijn zwaard achter de knie verdwijnen. Fouten kunnen in de ontwerpfase nog worden gecorrigeerd, maar eenmaal aan het staal begonnen wordt dat een stuk lastiger. Een mogelijke verklaring is dat Holtzhey al begonnen was aan het graveren van de voorzijde-stempel toen hij in de brief van secretaris Van der Aa werd teruggefloten. Dat verklaart misschien de onevenwichtige compositie in variant 1. Het lag voor de hand dat Holtzhey als eerste met het graveren van de hoofdfiguren begon die in diep reliëf in het staal werden gestoken. Misschien beoogde hij in een later stadium minder diep aan de linkerzijde van de penning (in de stempel was alles uiteraard in spiegelbeeld) boeken, een wereldbol en een telescoop toe te voegen.

We zullen er waarschijnlijk niet achter komen maar de knie van de Vrijheid zou nog doorwerken tot in de huidige tijd zoals we verderop zullen zien. Op een vroege kopergravure van de prijspenning in de *Verhandelingen van de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen* van 1766, staat de prijspenning exact afgebeeld volgens variant 1. We zien op de voorzijde het DEO ET PATRIÆ, met ET in kleine kapitalen, en ook het door de knie van de Vrijheid afgedekte schild van de Republiek met de generaliteitsleeuw.

⁶⁰ NHA, HMW 69.

Afb. 15 – De afgebeelde penning in de Verhandelingen van de HMW 1766.

Op zeker moment werden de stempels vervangen en ontstond variant 2. De stilistische kenmerken komen overeen met variant 1. Dit is de set stempels die zich nog in de collectie van de NNC bevindt. De vorm van het blok staal van de voorzijdestempel is onmiskenbaar achttiende-eeuws en is mogelijk in het atelier van Holtzhey vervaardigd. De stempelsnijder heeft bij de vernieuwing enkele wijzigingen aangebracht. Allereerst is het altaar (vrijwel) in het centrum geplaatst. Ook is het perspectief gewijzigd: we kijken nu op het altaar in plaats van tegen het altaar. Het rondschrift **DEO ET PATRIÆ** is ditmaal geheel in hetzelfde lettercorps gezet. De knie van de Vrijheid is minder geprononceerd maar dekt het wapenschild van de Republiek nog steeds deels af. Holtzhey heeft kennelijk een oplossing bedacht voor het grotendeels schuil gaan van het zwaard en de zeven pijlen die de leeuw in zijn klauwen houdt. Hij heeft de klimmende leeuw eenvoudig 180 graden gedraaid en laat het dier omkijken (afb. 16). De pijlen zijn nu duidelijk zichtbaar maar Holtzhey zondigde daarmee tegen de regels van de heraldiek. Hij moet dat geweten hebben maar veroorloofde zich de artistieke vrijheid om dit te doen en kennelijk vond niemand dat een probleem.

Op variant 1 staat de leeuw in de juiste houding afgebeeld maar gaat de pijlenbundel schuil achter de knie. Op variant 2 zijn de pijlen goed zichtbaar maar daar is de leeuw niet correct afgebeeld. Helaas zijn ook variant 3 en 4 op deze wijze uitgevoerd.

Afb. 16 – Links het wapen van de Republiek met de generaliteitsleeuw, midden variant 1 met het correcte wapen, rechts variant 2 met de naar links gewende omziende leeuw.

De keerzijde

Bij de keerzijde zijn de verschillen minder groot en liggen ze vooral in de stilistische weergave van de Naakte Waarheid.

Afb. 17 – Drie varianten van de keerzijde met de oudste links en de nieuwste rechts. Achtereenvolgend: NNC PE-13278, NNC PE-13279 en TMNK 02019.

In variant 1 en 2 zien we de hoofden van de Waarheid uitgebeeld in de kenmerkende stijl van Holtzhey, vergelijkbaar met de gezichten die afgebeeld zijn op de voorzijde van de penning van Teylers Tweede Genootschap. Dat is vooral duidelijk bij variant 2. Lodewijk Napoleon verleende de HMW in 1806 het predicaat *koninglyke*. Holtzhey was op diens gezag tot mei 1807 actief betrokken bij de ontwerpfase van de nieuwe munten voor het Koninkrijk Holland.⁶¹ Daardoor is het aannemelijk dat ook de nieuwe stempels voor de HMW nog onder Holtzhey's toezicht, voor zijn dood in 1808, zijn gemaakt.

⁶¹ Sanders, 2022.

Afb. 18 – De hoofden van de Waarheid op variant 1 t/m 3.

Wanneer we de details uitvergroten, valt op dat de krans in de rechterhand van de Waarheid bij variant 2 op het eerste gezicht wat schraal lijkt. De krans op variant 1 is meer in overstemming met het gangbare beeld van een lauwerkrans. In de beschrijving van de penning in de catalogus van vader en zoon Holtzhey staat dat het “eenen Olyffkrans” is. Een lauwerkrans wordt over het algemeen gevlochten met stevige bladen die vaak dakpansgewijs over elkaar liggen. Olijfbladeren zijn langwerpig en dun en daardoor heeft een olijfkrans vaak een sprietig uiterlijk dat op variant 2 iets beter lijkt te zijn afgebeeld. In de andere hand houdt de Waarheid een palmtak en die is in alle varianten ongeveer eender weergegeven. Dat geldt ook voor de zon op het hoofd van de Waarheid. De zonnestralen ontbreken grotendeels op variant 3, maar dat komt door slijtage van de stempel.

Ook andere details, zoals de stad Haarlem in het verschiep, zijn gedeeltelijk verdwenen. De Sint-Bavokerk bestaat op de rechterafbeelding nog slechts uit enkele ondiepe lijnen. Opvallend is dat de kenmerkende middentoren van de kerk op alle varianten primitief is weergegeven. In variant 1 is nog geprobeerd om de kenmerkende ui-vorm van de torenspits weer te geven.

Afb. 19 – De Sint-Bavokerk op variant 1 t/m 3.

Voor de stempelsnijder ging het echter om een torentje van amper twee millimeter dat met de hand gegraveerd moest worden. Het aanzicht van de kerk klopt. In de tweede variant is rechtsvoor het in 1800 verbouwde pand Vliet zorg, ook bekend als het Klein Paviljoen, te herkennen

Ook zijn er verschillen in de positie van het grotere schuitje (het kleine schuitje vaart bij de kerk). Dat staat in variant 2 en 3 op gepaste afstand van de Waarheid, maar in variant 1 raakt de mast bijna de rechterknie. De molen van versie 3 is

meer kokervormig afgebeeld in vergelijking tot de andere versies. Allemaal redenen om voor het ontwerp voor de nieuwe prijspenning combinaties te maken met de drie varianten.

Het ontwerp van de nieuwe stempels

Voor het ontwerp van de nieuwe prijspenning is in overleg met het bestuur van de KHMW een reeks beslissingen genomen. De oorspronkelijke opdracht om een exacte replica te maken van ‘de’ originele penning werd naar aanleiding van het onderzoek: “maak een nieuwe variant gebaseerd op combinaties van de drie representatieve varianten”.

Voordat we op de daarbij gemaakte keuzes ingaan, is het zinvol om het ontwerp- en maakproces van de stempels eens wat nader te bekijken. Er is veel veranderd sinds de achttiende eeuw waarin Holtzhey zijn stempels sneed. Toch maakt een moderne stempelsnijder nog steeds gebruik van burijnen en ponsen.⁶² Maar in het algemeen wordt een volledige stempel nog maar zelden zonder de hulp van machines in staal gegraveerd. Lennaerts beschikt over een reduceerbank waarmee hij zijn reliëfstempels graveert. De reduceerbank is een ingenieuze machine die in zijn oervorm al honderden jaren bestaat en die succesvol werd toen aan het einde van negentiende eeuw de Fransman Victor Janvier er enkele innovaties in aanbracht. In korte tijd werden ze in munthuizen over heel de wereld, waaronder de Rijksmunt in Utrecht, geïnstalleerd. Gedurende de hele twintigste eeuw werden stempels voor munten en penningen met de reduceerbank gemaakt. De kracht van de verkleinbank, zoals die ook wel genoemd wordt, is dat er exacte kopieën van een sjabloon met daarop een laagrelief verkleind in staal mee worden gegraveerd.⁶³ Tot een jaar of tien geleden maakte Lennaerts al zijn modellen voor de reduceerbank met de hand. Voor deze techniek wordt een laagrelief met burijnen, spateltjes en mesjes in gips uitgesneden. Daarmee wordt vervolgens een afgietsel in epoxyhars gemaakt. Deze schijf van kunststof dient als sjabloon waarmee op de reduceerbank een stempel kan worden gemaakt.

Tegenwoordig worden de ontwerpen bijna allemaal gemaakt met een 3D-computerprogramma. Maar het ontwerpen van een laagrelief is er niet minder creatief mee geworden. Het modelleren gebeurt nog steeds met de hand. Met een soort stylo worden op een tekentablet met hulp van de computer als het ware denkbeeldige toefjes klei aangebracht op het scherm. Het ontwerp dat op die manier gecreëerd wordt, kan van alle kanten worden bekeken en net zo lang worden bewerkt totdat er in de virtuele wereld een ruimtelijk object in laagrelief ontstaat. Zodra het klaar is kan het met een 3D-printer een model in een harde kunststof worden geprint dat net zo geschikt is voor de reduceerbank als het model van epoxyhars. Op deze manier zijn beide zijden van de prijspenning van de KHMW gemaakt. Meer details volgen in een volgende paragraaf.

⁶² Lennaerts, 2011: 145 e.v.

⁶³ Wienecke, 1910.

Afb. 20 – Het ontwerpen met de computer.

In de ontwerpfase werd nagedacht hoe het in 2002 toegekende predicaat ‘Koninklijke’ in de penning verwerkt zou worden. Er was al bepaald dat er, net als vroeger, inscripties op de penningrand zouden komen en er zou standaard op de rand, met de naam van de bekroonde, een kroon worden afgebeeld. Lennaerts opperde om het woord ‘REG(iae)’ toe te voegen aan de afsnede. We zagen dat de Maatschappij al eerder, tijdens het korte bewind van Lodewijk Napoleon, het predicaat ‘REG’ had. Maar toen stond er SOCIET*SCIENT*REG*PRÆM met weglating van ‘HOLL’. Gelukkig bleek dat er voldoende ruimte was als het woord ‘SOCIET’ verder zou worden afgekort. De legende in de afsnede van de nieuwe tekst werd in de ontwerpfase over de originele tekst op variant 1 geprojecteerd en dat bleek gunstig uit te pakken. Ook taalkundig was er geen beletsel dus gaf het bestuur groen licht voor SOC*REG*SCIENT*HOLL*PRÆM, wat staat voor *Societatis Regiae Scientiarum Hollandicae Praemium*.

Afb. 21 – Variant 1, keerzijde. Ontwerpproef voor de legende op de afsnede.

De toevoeging van de afkorting ‘REG’ in de afsnede is de belangrijkste inbreuk op het oorspronkelijke ontwerp. Omdat besloten was om de nieuwe prijspenning geen exacte kopie van een origineel te laten zijn, was er iets meer vrijheid om eigen keuzes te maken. Op afbeelding 22 zien we dat als de kerk in de juiste proporties wordt weergegeven, dan blijft er op het formaat van de penning van de kenmerkende toren vrijwel niets over. In alle eerdere varianten werd de toren daarom in verhouding tot de rest van het kerkgebouw opzettelijk groter afgebeeld en dat is voor het nieuwe ontwerp ook gebeurd.

Afb. 22 – De Sint-Bavokerk links in de originele verhouding en rechts met uitvergroting van de toren.

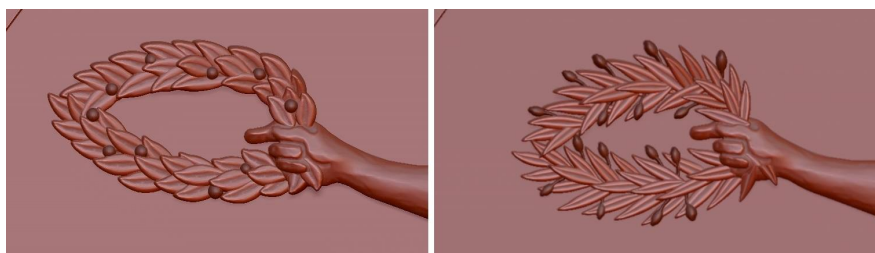
Afb. 23 – Zuider Buiten Spaarne en Schalkwijkerweg ziende naar het noorden met Runmolen, anoniem, Noord-Hollands Archief / 1100 – Beeldcollectie van de gemeente Haarlem, inv.nr. 46356.

“In ’t verschieft vertoond zich nog de Stad Haarlem van ’t Zuider-Spaarne te zien” zo beschreven vader en zoon Holtzhey de prijspenning in hun catalogus van 1755. Op de prijspenning kijken we pal op de zuidzijde van de Sint-Bavo en rechts staat een molen afgebeeld. Haarlem bezit een prachtige stellingmolen, *De Adriaan* geheten. Die kan echter niet de molen op de penning zijn, omdat *De Adriaan* in 1779 is gebouwd. Bovendien staat de Sint-Bavo ten opzichte van de molen in

een andere hoek. Ten zuidoosten van de Haarlemse binnenstad stond echter rond 1700 een nieuwe verf- en runmolen met de naam *Spaer en Wind*. Het Noord-Hollands Archief blijkt van deze molen een prent van een anonieme maker in collectie te hebben. Als mogelijke maker komt Jan de Beijer (1703-1780), een bekende landschapstekenaar in beeld. Hij maakte in 1746 een soortgelijke prent van het Zuider Spaarne, ongeveer ter hoogte van de huidige Vijverlaan en Oosterhoutlaan. De anonieme prent is tussen 1750 en 1800 gemaakt. De *Spaer en Wind* is in 1776 afgebrand, dus is de prent vóór dat jaar te dateren.⁶⁴ Deze prent geeft vrijwel exact de situatie weer zoals we die op de penning aantreffen.

Variant 1 biedt het meest schilderachtig aanzicht. De molen is werkelijk prachtig weergegeven. Ook qua compositie en vormgeving van de gebouwen en de loop van het Spaarne is de oudste variant het fraaist. Er is daarom gekozen om deze variant grotendeels als voorbeeld te nemen voor het ontwerp van de blik op Haarlem.

In hun catalogus noteerden vader en zoon Holtzhey dat de Waarheid in haar rechterhand “eenen Olyffkrans” houdt. Zoals we zagen is op de meeste varianten de meer traditionele lauwerkrans afgebeeld. Alleen variant 2 wijkt daarvan af. Kenmerkend voor een olijfkans zijn lange dunne bladeren en ovale olijven. Op basis van deze voorbeelden en de beschrijving in de catalogus tekende Lennaerts twee versies waarin de verschillen duidelijk worden. De keuze viel op de versie met de olijfkans.

Afb. 24 – Het verschil tussen een lauwerkrans (l.) en een olijfkrans (r.).

En als we dan weer terugkeren naar de voorzijde van de penning, zijn ook daar ontwerptechnisch interessante zaken te beleven. Over de plek waar het altaar moest komen was slechts kort overleg nodig: in het midden waarbij een bijbel centraal staat. Lastig was het gegeven dat de rechterkant van de voorzijde veel gevulder is dan de linkerkant. Deels is dat niet te voorkomen zonder het totale beeld te veranderen. Maar er is een oplossing die de onevenwichtige vlakvulling optisch minder opvallend maakt, namelijk door diagonale lijnen in de compositie slim te gebruiken. Bovendien wordt de compositie op die manier veel dynamischer en aantrekkelijker om naar te kijken.

⁶⁴ Grabandt-Pleging & Hammann, 1987: 104v.

Afb. 25 – Compositiestudie van de voorzijde.

Een laagrelief is veel meer dan bij een gewone sculptuur gebaseerd op een illusie. De afbeelding op een penning lijkt, mits goed ontworpen, op zijn best bedrieglijk ruimtelijk. Als de penning frontaal wordt bekeken is dat effect het grootste. Voor een stempel is de ontwerper gebonden aan een groot aantal technische beperkingen. Zo moet de gravering altijd lossend zijn. Dat wil zeggen dat er nooit zijwaartse inkepingen in het ontwerp mogen zitten, waardoor het metaal waarmee de penning wordt geslagen vast zou komen te zitten in de stempel. Verder is het reliëf gebonden aan maximumhoogtes. Te veel verschil in hoogte van het reliëf leidt ertoe dat het veel moeilijker wordt om de penning te slaan en het risico op stempelbreuk wordt verhoogd. Toch is er in tegenstelling tot een munt op dit soort penning meer hoogteverschil mogelijk. Ook hoeft een penning niet stapelbaar te zijn en dat is bij deze penning ook niet het geval.

Over het algemeen lukt het wel om een recht van voren bekeken reliëf goed vorm te geven. De uitdaging is echter om de illusie zo lang mogelijk in stand te houden als de penning rond een verticale as wordt gedraaid en het reliëf meer en meer vanaf de zijkant wordt bekeken. Vanuit een schuine hoek ontstaan er optische vervormingen die storend kunnen zijn, maar als de proporties kloppen, valt dat mee. Wanneer we naar een gelaat kijken, bijvoorbeeld naar dat van de op de voorzijde afgebeelde Godsdienst en Vrijheid, levert dat, als we de penning langzaam draaien, een bijzonder effect op. Naarmate de penning verder vanaf de zijkant wordt bekeken lijkt de blik van de Godsdienst steeds indringender naar de kijker gericht te zijn in plaats van naar de Vrijheid.

Afb. 26 – Optische effecten bij het draaien van de penning.

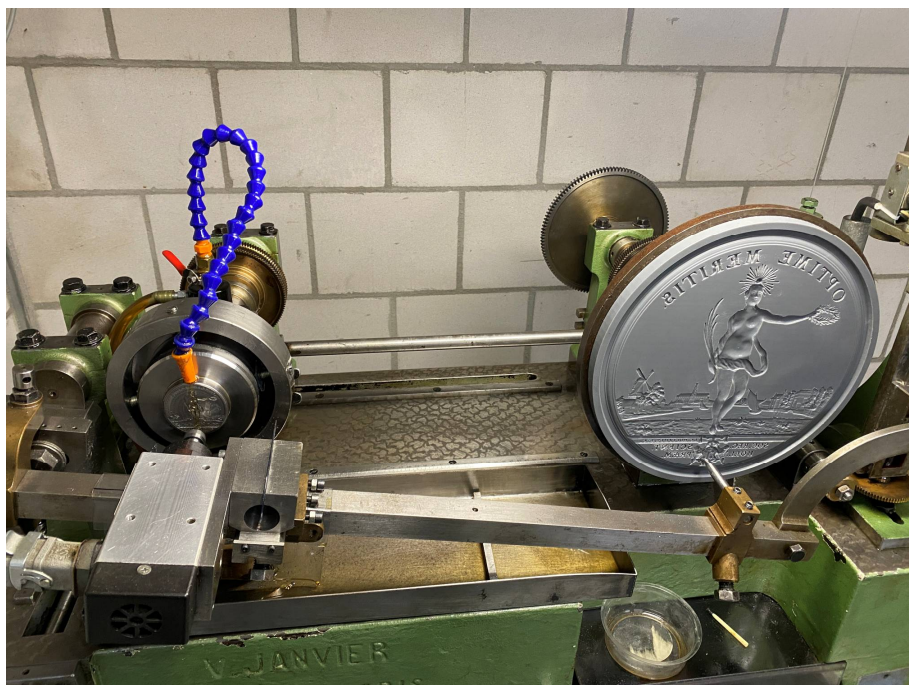
Een laatste belangrijke verandering ten opzichte van de eerdere versies betreft het wapenschild van de Republiek. We lazen eerder in dit artikel dat de generaliteitsleeuw op geen van de drie varianten correct is afgebeeld. In overleg met het KHMW-bestuur is besloten om het schild grotendeels onbedekt af te beelden en de leeuw conform de heraldische regels. Ook draagt de leeuw net als op het officiële wapen een kroon, oorspronkelijk niet als verwijzing naar een koning maar als teken van de soevereiniteit van de Republiek.

Afb. 27 – De leeuw op de voorzijde, v.l.n.r. variant 1, 2, 3 en de nieuwe variant.

Het maken van de stempels

De onbewerkte boven- en onderstempel werden op een draaibank voorbereid. Daarbij werd rekening gehouden met een diameter van 55 millimeter en een dikte van de rondellen (penningplaatjes) van 3 millimeter. De 3D-tekeningen van het ontwerp werden vanwege het grote formaat in een extern bedrijf op aanwijzing van Lennaerts in kunststof geprint. De geprinte schijven zijn inwaarts en in spiegelbeeld (zoals op de stempel) in een verhouding van 5:1 op de reducerbank verkleind. Het reliëf op een schijf heeft een diameter van 275 millimeter en de totale diameter is zo'n 300 millimeter.

Afb. 28 – De keerzijdestempel op de reduceerbank.

De reduceerbank tast via een raderwerk het model automatisch af, waarbij de arm met rechts een taststift en links de freesspindel langzaam vanaf het midden van het model naar beneden zakt. De taststift wordt door een gewicht tegen het model gedrukt terwijl zowel de schijf als de stempel gelijktijdig in dezelfde richting draaien en als een grammofoonplaat worden afgespeeld. Elke holte of bolting in het model wordt op die manier in de stempel overgebracht.

De reduceerbank werkt eenmaal ingesteld volledig automatisch. Het is een traag proces dat meerdere dagen in beslag neemt. Meestal zijn er twee freesgangen nodig, waarbij eerst grof wordt voorgefreesd en daarna met een fijnere taststift en in verhouding nog fijnere frees de nabewerking plaatsvindt. Daarna wordt de stempel uit de machine gehaald en komt het oude ambacht van de stempelsnijder in beeld. In dit stadium kan er alleen in tin of in lood een proefslag gemaakt worden. Het staal is nog niet gehard en dat betekent dat het uiterst kwetsbaar is. Maar het is nu wel nog mogelijk om het staal te bewerken met burijnen, een soort gutsen waarmee in staal kan worden gesneden. De stempelsnijder maakt hiermee minuscule arceringen in het reliëf van de stempel waardoor er een matte zijdeglans ontstaat. Hoewel de frees van de reduceerbank alle details vrij nauwkeurig overneemt, moet hier en daar een detail, zoals onderdelen van gezichten of de kozijnen van een raam, met een burijn worden ‘nagestoken’ zoals dat in het jargon van de stempelsnijder heet.

Afb. 29 – Het nasteken van de stempel en het harden.

De volgende belangrijke stap is het harden van de stempel. Staal is een mengsel van ijzer, koolstof en nog enkele andere elementen. In grote lijnen staan de ijzer- en koolstofatomen in de zachte toestand van staal in een onregelmatig patroon. Wanneer het staal roodgloeiend wordt gemaakt ontstaat er een natuurkundig proces waarbij de koolstofatomen ten opzichte van de ijzeratomen in het gelid gaan staan. Als het staal langzaam afkoelt, nemen de atomen weer een diffuus patroon aan, maar als het staal in zeer korte tijd afkoelt bevriezen de atomen als het ware en blijven in een regelmatige kristalstructuur staan. We spreken dan van gehard staal. In dit stadium is het staal niet alleen hard, maar ook zeer bros en gevoelig voor kerfbreken. Door de stempel weer een klein beetje te verhitten (ontlaten in vakjargon) is het staal niet alleen hard, maar bereikt het ook een zekere mate van taaiheid. Er kan nu met metalen zoals koper, zilver en goud op geslagen worden. Maar de stempel is pas gereed als het veld van de stempel met diamantpasta glanzend is gepolijst.

*Afb. 30 – Geharde en gepolijste voorzijdestempel links.
Zachte (nog volledig na te bewerken) keerzijdestempel rechts.*

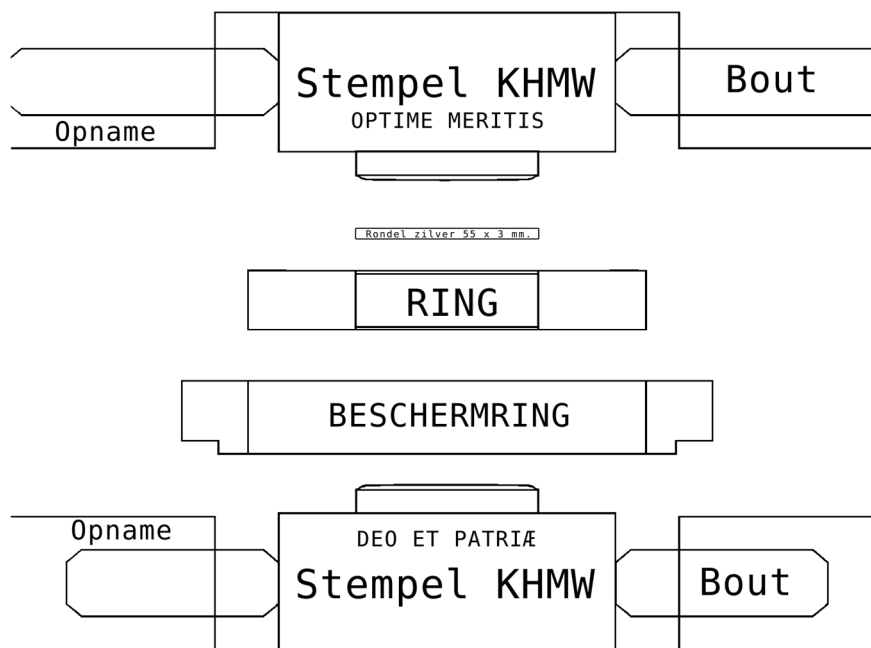
Dit type penning wordt in een ring geperst en daarom moet er een bijpassende ring voor de stempels worden gemaakt. De stempels en de ring worden uiteindelijk gehard. Geharde stempels zijn geschikt om er penningen mee te slaan, maar er is altijd het risico van breuk. Om gevaarlijke situaties te voorkomen wordt er nog een buitenring gemaakt die niet gehard wordt en bij breuk eventueel de klap kan opvangen.

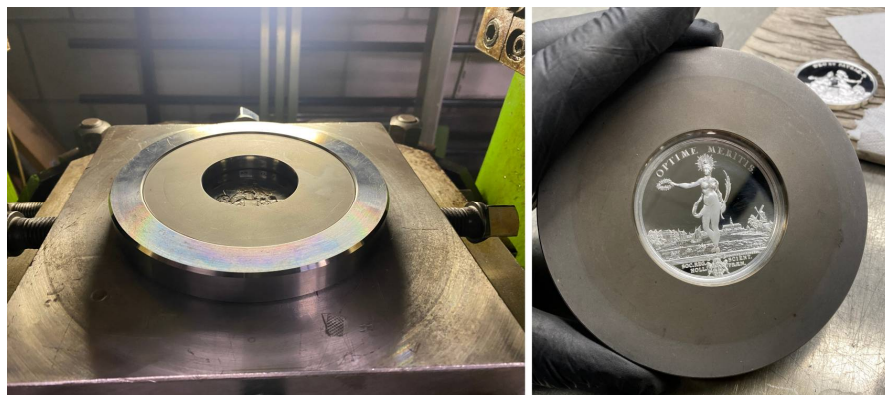
Afb. 31 – De nog onvoltooide stempelonderdelen.

Zodra beide stempels gehard en gepolijst zijn, kan de eerste proefpenning worden geslagen. Dat wordt op een frictiepers gedaan, een moderne versie van de schroefpers. Hiervoor worden de stempels met bouten in de klemminrichting, in jargon “de opname”, van de pers geplaatst zoals op het volgende schema te zien is.

De penningen worden in een ring geslagen op rondellen van 3 millimeter dik zilver. Omdat de stempels relatief veel hoogteverschil hebben, kan een penning niet in één keer geslagen worden. Bij elke slag wordt het zilver tussen de stempels vervormd, maar het zilver wordt daarbij steeds harder. Dus is het nodig om tussendoor te gloeien. Hiervoor wordt de penning in wording uit de ring geperst en met een vlam verhit. Daarna wordt het nog hete zilver in een zuurbad ondergedompeld waardoor alle zwavel en oxides verdwijnen en de penning een krijtwitte uitstraling krijgt. Dit proces heet blancheren en is essentieel om het zilver weer vervormbaar te maken.

Afb. 32 – Schema van de montage van de stempels in de pers.

*Afb. 33 – De stempels zijn in de pers gemonteerd (links).
Na de eerste slag is het reliëf van de penning nog zwak ontwikkeld.*

Zodra de penning weer brandschoon (en wit) is, wordt de penning opnieuw in de ring geperst. Omdat de penning al voldoende reliëf heeft van de vorige slag, is het meestal niet moeilijk om de ring met penning op de juiste plek op de stempel te plaatsen.

Afb. 34 – Het gloeien van de penningen. Na het blancheren wordt de penning weer in de ring geplaatst voor de volgende slag.

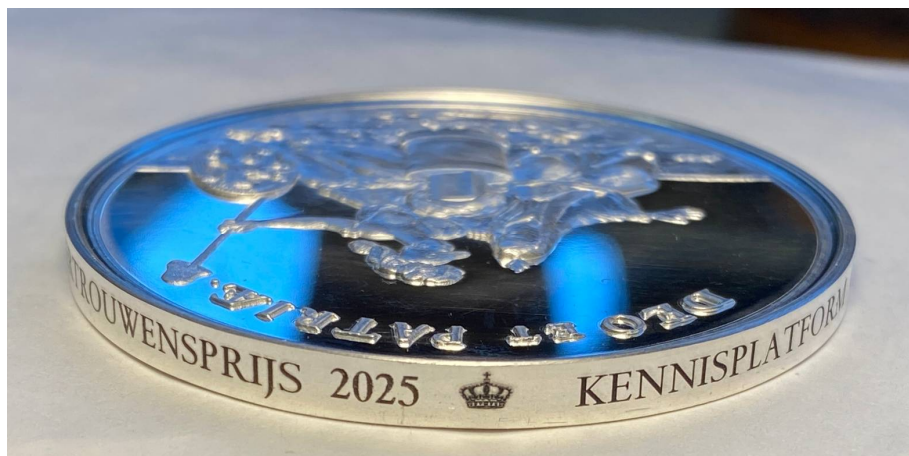
Bij de tweede en derde slag begint zich ook de rand van de penning te vormen. In het begin zal de rand niet overal even dik zijn. Dat heeft te maken met het verschil van hoogte her en der op de penning. Daar waar de rand te hoog wordt kan met een vijl het overtollig zilver worden afgevijld. Dit is een secuur werkje en als het goed wordt gedaan ontstaat geleidelijk een strakke en regelmatige penningrand.

Afb. 35 – Het afvijlen van de rand en het in de ring persen van de penning ter voorbereiding van de volgende slag.

De penningrand wordt dikker dan de oorspronkelijke 3 millimeter want het overtollig metaal in het hart van de stempel vloeit langzaam weg in de holte in de stempel voor de penningrand waardoor die veel dikker wordt dan zijn omgeving. Voordat de penning volledig in alle holtes in de stempel is gevloeid zijn er

5 à 6 cycli van slaan, blancheren, schoonmaken en opnieuw slaan nodig. Het slaan van een grote penning met een diep doch kwetsbaar reliëf is dus arbeidsintensief. Maar het voordeel van deze methode is dat de penning na de laatste slag helemaal klaar is. Er hoeft geen nabewerking meer plaats te vinden. Alleen wordt er op de zijkant nog een inscriptie geplaatst.

Afb. 36 – De inscriptie voor de KHMW Brouwer Vertrouwensprijs 2025.

Toegevoegd aan de nieuwe penningen is een leporello, een in vijf delen gevouwen harmonicaboekje, met in het kort informatie over de KHMW en de penning.

Afsluiting

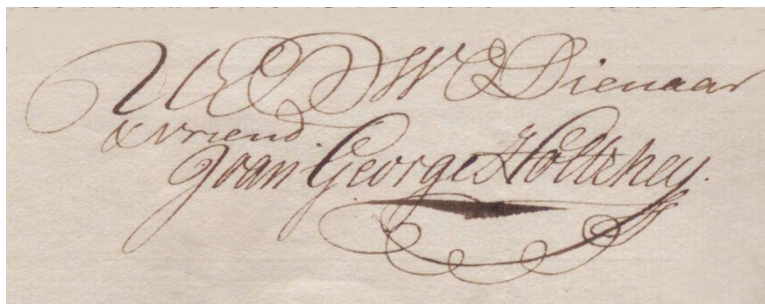
De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, opgericht in 1752, schreef prijsvragen uit. Winnaars kregen een gouden prijspenning, ontworpen door de medailleur en koopman J.G. Holtzhey. Tegenwoordig reikt de Maatschappij ter bevordering van de wetenschappen prijzen uit, waarbij voor de prijzen voor proefschriften en oeuvrepreizen ook de penning, in zilver, wordt uitgereikt. In 2024 werd besloten voor de oude penning nieuwe stempels te laten maken. Omdat de voorstelling met de allegorische figuren van Vrijheid, Godsdienst en Waarheid, die in 1752 door de Lutherse predikant en eerste secretaris van de Maatschappij C.C.H. van der Aa was geschetst, in de bijna drie eeuwen dat de penning in gebruik is, dezelfde was gebleven, leek de uitvoering van dit voornemen op het eerste gezicht vrij eenvoudig. De oorspronkelijke versie van Holtzhey zou voor de nieuwe penning het uitgangspunt moeten zijn.

Bij nauwkeurige bestudering van penningen, stempels en andere gegevens bleek de situatie ingewikkelder te zijn. Waarschijnlijk al in de periode dat het atelier van Holtzhey de penningen maakte, zijn er nieuwe stempels gemaakt, die op onderdelen van de oudste variant afweken. Terwijl daarbij in sommige opzichten het ontwerp iets verbeterd werd, werden andere problemen niet goed opgelost.

Zo verdween eerst het schild met de generaliteitsleeuw grotendeels achter de knie van de Vrijheid. Dat probleem werd opgelost door de leeuw andersom neer te zetten, wat echter niet spoort met heraldische eisen aan de afbeelding van de generaliteitsleeuw. Stempels hadden te maken met slijtage en breuk, en veranderende politieke omstandigheden in de Franse Tijd leidden tot veranderingen in de naam van de Hollandsche Maatschappij. Dat is ook terug te zien in stempels en penningen.

Zorgvuldige analyse van afbeeldingen en penningen en historisch onderzoek heeft nieuwe inzichten over Holtzhey, de Hollandsche Maatschappij en de penningen opgeleverd. Zo werd een prent uit de achttiende eeuw ontdekt die zo sterk overeenkomt met de voorstelling van Haarlem met de Grote of Sint-Bavokerk, het Spaarne en een molen op de penning, dat het goed voorstelbaar is dat Holtzhey deze voor ogen had bij het maken van het ontwerp. Daarmee is de molen geïdentificeerd als de in 1776 afgebrande *Spaer en Wind*.

Relevante historische inzichten zijn vervolgens door Lei Lennaerts, een van de auteurs van dit artikel, meegenomen bij het maken van nieuwe stempels. Keuzes zijn in overleg met vertegenwoordigers van de KHMW, inclusief de tweede auteur van dit artikel, gemaakt. Zo bleek het maken van nieuwe stempels niet alleen een ambachtelijk maar ook een analytisch en creatief proces. Een klassieke penning opnieuw uitbrengen leidt, hoe zorgvuldig er ook gewerkt wordt, tot een nieuwe penning, ook al is de uitstraling niet wezenlijk anders.

Afb. 37 – handtekening van Holtzhey onder een brief uit 1754 aan secretaris Van der Aa.

Dankwoord

De auteurs danken Jos van Schooten, molenaar van *de Eenhoorn* te Schalkwijk, en Roel Bennink, molenaar van *De Ster* te Utrecht, voor informatie over de molen *Spaer en Wind*; Jan Spoelder voor opheldering van het Latijn; Saskia van Manen voor informatie uit het nog in het Hodshonhuis aanwezige deel van het archief van de KHMW en tekstcorrecties; Rutger Schimmelpenninck voor zijn inzet voor de nieuwe stempels; Jan Willem Gunning voor tekstcorrecties; Pauline van Lennep (1979), James McAllister (2002), Maarten van Veen (2008), Frits Berends (2013), Roelf Rogaar (2014) en Alexander Rinnooy Kan (2016)

voor foto's van penningen uit de genoemde jaren; Jan Pelsdonk, Teylers Museum en de medewerkers van De Nationale Numismatische Collectie / De Nederlandsche Bank; Jan Moens voor de eindredactie.

Behandelend redacteur: Jos Benders.

Biografische gegevens:

Willem B. Drees (1954) is sinds 2023 wetenschappelijk secretaris voor de geestes- en maatschappijwetenschappen van de Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem. Eerder was hij hoogleraar godsdienstwetsbegeerte aan de Universiteit Leiden en hoogleraar filosofie van de humanities aan Tilburg University.

Lei Lennaerts (1965) is aan de Vakschool in Schoonhoven opgeleid als graveur en stempelsnijder en heeft zijn stage aan de Rijksmunt in Utrecht vervuld (1983-1986). Sindsdien werkt hij bij de firma Venrooy in 's-Hertogenbosch. Hij is als meestergraveur aangesloten bij het Nederlands Gilde van Goudsmiden. Zijn onderzoeksinteresse is nauw met zijn vak verbonden. Hij bestudeert de productiemethodes van stempelsnijders uit het verleden met als voorkeur de stempelsnijders uit de 18de eeuw. Ook houdt hij zich bezig met experimentele numismatiek.

Bibliografie

- Aa, A.J. van der (red.) (1867) *Biographisch woordenboek der Nederlanden, Deel 8*, voortgezet door K.J.B. van Harderwijk en G.D.J. Schotel. Haarlem: Van Brederode
- Bierens de Haan, J.A. (1952) *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952*. Haarlem: Tjeenk Willink. Er zijn drie supplementen, niet meer samengesteld door Bierens de Haan maar wel met doorgenummerde paginering alsof ze deel zijn van dit werk. Voor verwijzingen naar die supplementen gebruiken we de jaren van verschijnen, 1970 (1952-1970), 1986 (1971-1985) en 2002 (1986-2002)
- Bruijn, J.G. de (1977) *Inventaris van de prijsvragen uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1753-1917*. Haarlem: Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen & Groningen: Tjeenk Willink
- Drees, W.B. (2024) *Waarom Deo et Patriæ? Geloof én wetenschap in de eerste jaren van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen*. (Haarlemse Voordrachten LXXXIII) Haarlem
- Gartman, H. (1809) *Catalogus van twee capitale verzamelingen Nederduitsche, Latynsche, Fransche en Hoogduitsche Boeken in alle faculteiten, en waaronder veele beste moderne Werken voorkomen (...) Nagelaten door wylen de Heeren Johan George Holtzhey en Johannes Tideman*. Amsterdam
- Gou, L. de (1986) *Biografische bijdragen over achttiende-eeuwers. Fragmenten van jaarredes gehouden in de algemene vergadering van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, 1979-1985*. Haarlem
- Grabandt-Pleging, J.H. & Hammann, P.E.M. (1987). De molens langs het Spaarne; in B.C. Sliggers (red.) *De loop van het Spaarne: De geschiedenis van een rivier*, p. 91-109. Haarlem: Schuyt & Co.

- Holtzhey, M. & Holtzhey, J.G. (1755) *Catalogus der medailles of gedenk-penningen betrekking hebbende op de voornaamste historien der Vereenigde Nederlanden*. Amsterdam (zie ook hierna, Sanders, 2003)
- Jacobi, H.W. (1982) De mechanisatie van het Zeeuwse Muntbedrijf in 1671 *Archief – Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 1982, 150-176
- Kerkwijk, A.O. van (1919) De penningen door Johan George Holtzhey tusschen 1777 en 1784 vervaardigd *JMP* 6, 68-106
- Kerkwijk, A.O. van (1941) De portretten der Holtzhey's *JMP* 28, 39-46
- Lageman, Hendrik (1808) *Catalogus van eene fraaije verzameling zoo van antique als moderne medailles, legpenningen, munten en rariteiten, etc. Alles bijeen verzameld en nagelaten door wijlen den Heere Joan George Holzthey, in leven Oud Muntmeester van de Provinciale Munt te Utrecht, Medailleur en Lid der Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem*. Amsterdam
- Lennaerts, L. (2011) De slagletters van Theodoor Victor van Berckel. Een studie naar het gebruik van letterpensen bij de stempelvervaardiging *JMP* 98, 139-214
- Luyt, J. & Houtman, M. (1999) *Personeel aan de Munt van Utrecht 1579-1806*. Utrecht: Het Nederlands Muntmuseum
- Meer, G. van der (1971/72) De algemene familiepenningen van de Holtzhey's *JMP* 58/59, 101-147
- Meer, G. van der (1983) Prijspenningen van Nederlandse geleerde genootschappen in de achttiende eeuw. *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* xv-1, 1-19; herdrukt in *JMP* 81 (1994), 161-186
- Sanders, G.P. (2003) *Catalogus der Medailles of Gedenkpenningen betrekking hebbende op de Voornaamste Historiën der Vereenigde Nederlanden, Vervaardigt door de Medailleurs Martinus en Joan George Holzhey tot Amsterdam*. Bronnen, uitgegeven door het Nederlands Muntmuseum, 11. Utrecht: Het Nederlands Muntmuseum
- Sanders, G.P. (2022) De Parijse graveur Jean-Louis-Marie George (1755/6-1814) *DB* 46-3, 134-155
- Scharloo, M. (1990) Holtzhey and Son. *The Medal* 17, Autumn, 16-27
- Valkenburg, C.C. 1978. *Bevorderaars der wetenschap. Fragmenten van jaarredes gehouden in de algemene vergaderingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1966-1978*. Haarlem
- Voigtmann, C. (2006). Portretten van Johan George Holtzhey en Engelina Hoff[ham], 1784 *DB* 30, 263-264
- Weiler, A.C. von (1960). *Naamlooze Vennootschap Koninklijke Begeer Ateliers voor Edelsmeed- en Penningkunst Voorschoten: Penningen geslagen of gegoten in de jaren 1935-1960. Deel V*. Leiden: Sijthoff
- Wienecke, J. C. (1910), Over het gebruik van de verkleinbank in de hedendaagsche stempelvervaardiging; in: A. De Witte & V. Tourneur, *Procès-verbaux et mémoires du congrès international de numismatique et d'art de la médaille contemporaine*. Brussel, 213-218, heruitgegeven in: M.-A. Pelsdonk (red.) (2017) *Johannes Cornelis Wienecke 1872-1945 medailleur en stempelsnijder*. Herent (BE): Stichting Nederlandse Penningkabinetten, 69-73